

Η γλώσσα χωρίζει ή ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη;

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Ομότιμος Καθηγητής Παν/μίου Αθηνών

Από άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο επίσημα κείλη ακούγεται – σε συχνότητα βέβαια, πρέπει να παραδεχθώ, ανάλογη με τις εκάστοτε ανάγκες των περιστάσεων – ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός στηρίζεται στο τρίπτυχο: αρχαιοελληνική γραμματεία, Χριστιανισμός και Ρωμαϊκό δίκαιο. Παλαιές και πρόσφατες εμπειρίες έχουν δείξει ωστόσο, ότι πέρα από κάθε αμφισβήτηση βρίσκεται μόνο το τρίτο σκέλος του τριπτύχου: το Ρωμαϊκό δίκαιο. Έτσι δεν χρειάζεται να καταφύγω σε πολύπλοκες κατασκευές για να αιτιολογήσω τις ειδικότερες επιλογές μου στη σημερινή ομιλία. Το εκλεκτό ακροατήριο, που μου εξασφαλίζουν πάντοτε οι ιδιαίτερα τιμητικές προσκλήσεις του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, για τις οποίες εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τη Διοίκηση του Ιδρύματος, τη Διεύθυνση του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών και –σήμερα ειδικότερα– τον υπεύθυνο ερευνητή του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας», θα μου επιτρέψει να κατευθύνω την προσοχή προς τη νομική γλώσσα.

Είναι γνωστό, ότι οι Ρωμαίοι διέπλυσαν τη νομική επιστήμη αξιοποιώντας την ελληνική φιλοσοφική σκέψη και συστηματοποιώντας τις περί Δικαίου αντι-

λήψεις των Ελλήνων. Αποτελεί λοιπόν φυσικό επακόλουθο αυτών των συνθηκών κυήσεως και γεννήσεως ότι η νομική επιστήμη είχε μέσα στα πλαίσια του ενιαίου κράτους ως μητρική γλώσσα τη λατινική. Η ρωμαϊκή έννομη τάξη όμως δεχόταν στις καθημερινές νομικές σχέσεις όλες –σημειωτέον, περισσότερες από εκατό– τις γλώσσες που ήταν σε χρήση μέσα στα σύνορα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αυτό μας το βεβαιώνει ο Ουλπιανός, ένας από τους μεγάλους κλασικούς νομικούς του 3ου αιώνα, που καταγόταν μάλιστα από τις ανατολικές επαρχίες, συγκεκριμένα από την Τύρο της Φοινίκης. Σε ερώτημα λοιπόν, αν μία ανακοίνωση με νομικό περιεχόμενο έπρεπε να συνταχθεί οπωσδήποτε σε λατινική γλώσσα, ή αν παρήγε έννομα αποτελέσματα και στα ελληνικά, απάντησε ότι, κατά τη γνώμη του, αυτό έπρεπε να κριθεί με βάση τις συνθήκες του τόπου, ώστε να μην μπορεί να ισχυριστεί κάποιος εκ των υστέρων άγνοια του περιεχομένου της ανακοινώσεως εξαιτίας της γλώσσας.¹

Το ίδιο ίσχυε για τις δικαιοπραξίες που, ανεξάρτητα από τον τύπο τους, μπορούσαν να καταρτιστούν στη γλώσσα, η οποία επικρατούσε στον τόπο, όπου εξωτερικευόταν η δήλωση της βουλήσεώς του ή των δικαιοπρακούντων. Εξαιρέση ίσχυε για κάποιες δικαιοπραξίες, όταν επιβαλλόταν η χρήση τυπικών όρων σύμφωνα με το *ius civile*, οπότε ήταν υποχρεωτική για πρακτικούς λόγους η λατινική. Αλλά και αυτή η εξαίρεση δεν υπήρξε ανεξίτητη. Το ρήγμα δημιούργησαν το 439 οι Θεοδόσιος Β΄ και Ουαλεντινιανός Γ΄ ως προς τις διαθήκες, που ενέπιπταν στον χώρο των τυπικών δικαιοπραξιών.² Επέτρε-

1. Dig. 14.3.11.3: «Ulpianus libro vicensimo octavo ad edictum. (...) Litteris utrum Graecis an Latinis? Puto secundum loci condicionem, ne quis causari possit ignorantiam litterarum». Όλες οι παραπομπές στο Corpus iuris civilis γίνονται στη στερεότυπη έκδοση των Th. Mommsen / P. Krüger (πρβλ. πιο κάτω σημ. 86) στην οποία το κείμενο των Εισηγήσεων (= Inst.) επιμελήθηκε ο P. Krüger, του Πανδέκτη (= Dig.) ο Th. Mommsen, του Κώδικα (= Cod.) ο P. Krüger και των Νεαρών (= N.) οι R. Schöll / W. Kroll.

2. Σχετικά με τη γλώσσα των διαθηκών βλ. τη συνοπτική παρουσίαση του Γ. Πετρόπουλου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα 21963, σ. 1370 επ. σημ. 20.

φαν δηλαδή να διατυπωθεί η δήλωση τελευταίας βουλήσεως με έγγραφο γραμμένο στα ελληνικά.³

Μερικές δεκαετίες ενωρίτερα, το 397, είχαν ορίσει οι αυτοκράτορες Αρκάδιος και Ονώριος, ως προς τις δικαστικές αποφάσεις –που μέχρι τότε συντάσσονταν μόνο σε λατινική γλώσσα– ότι οι δικαστές μπορούσαν να διατυπώνουν την κρίση τους είτε σε λατινική, είτε σε ελληνική γλώσσα.⁴ Οι πράιτωρες ωστόσο ήταν υποχρεωμένοι να εκδίδουν τα διατάγματά τους στα λατινικά,⁵ επειδή αφορούσαν την απονομή της δικαιοσύνης στην πρωτεύουσα. Στον ευρύτερο χώρο, επομένως, της νομικής καθημερινότητας και του δικαίου των συναλλαγών οι δύο γλώσσες λατινικά και ελληνικά ήταν κατά βάση ισοδύναμες.

Από την αρχή αυτή δεν απομακρύνθηκαν ούτε τα νομοθετικά κείμενα. Οι υπό στενή έννοια νόμοι και τα συγκλητικά δόγματα, οι *leges* δηλαδή και τα *senatusconsulta*, για ευνόητους λόγους είχαν διατυπωθεί σε γλώσσα λατινική. Επί της αυτοκρατορίας όμως, οπότε αποκλειστικός φορέας της νομοθετικής εξουσίας έγινε ο ηγεμόνας, τα πράγματα άλλαξαν. Ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα άρχισαν σποραδικά να κάνουν την εμφάνισή τους και αυτοκρατορικοί νόμοι (*constitutiones*) γραμμένοι στα ελληνικά. Εννοώ εδώ διατάξεις γενικού περιεχομένου, γιατί ειδικές διατάξεις (*rescripta*) απευθυνόμενες σε αποδέκτες του ελληνικού χώρου είχαν και πριν από τον 5ο αιώνα εκδώσει στα ελληνικά αρκετοί αυτοκράτορες. Οι πρώτες λοιπόν γενικές διατάξεις σε ελληνική γλώσσα που έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας προέρχονται από τους αυτοκράτορες Θεοδοσίο Β΄ και Ουαλεντινιανό Γ΄.

3. Novella Theodosii 16.8: «Illud etiam huic legi perspicimus inserandum, ut, quoniam graece iam testari concessum est, legata quoque ac directas libertates, tutores etiam Graecis verbis liceat in testamentis relinquere, ut ita vel legata relicta vel libertates directae tutoresve dati videantur, ac si legitimis verbis ea testator dari fieri observarique iussisset, (...)» (*Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, έκδ. P. M. Meyer, Berlin 21954, σ. 39).

4. Cod. 7.45.12: «Iudices tam Latina quam Graeca lingua sententias proferre possunt» (έκδ. Krüger σ. 315).

5. Dig. 12.1.48: «Tryphoninus libro secundo disputationum. Decreta a praetoribus Latine interponi debent» (έκδ. Mommsen σ. 668).

Η πρώτη απ' όλες αυτές τις διατάξεις είναι ένας νόμος που εκδόθηκε στις 23 Μαρτίου 431 σχετικά με τον θεσμό του ασύλου και έχει περιληφθεί στον Θεοδοσιανό Κώδικα (9.45.4). Επειδή ο νόμος αυτός έχει συνταχθεί και στα δύο γλωσσικά ιδιώματα, δηλαδή τόσο λατινικά όσο και ελληνικά, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι αρχικό κείμενο ήταν μάλλον το λατινικό, το οποίο στη συνέχεια μεταφράστηκε στα ελληνικά λόγω της σπουδαιότητας του περιεχομένου της ρυθμίσεως, ώστε να είναι από όλους τους υπηκόους κατανοητή.⁶ Ο πρώτος νόμος που, σύμφωνα με τη χειρόγραφη παράδοση των πηγών, συντάχθηκε ευθύς εξ αρχής μόνο σε ελληνική γλώσσα είναι μία διάταξη των ιδίων αυτών αυτοκρατόρων της 17 Φεβρουαρίου 448, που έχει καταχωριστεί στον ιουστινιάνειο Κώδικα (1.1.3). Δεν αποκλείεται όμως και άλλοι, προγενέστεροι αυτοκράτορες να είχαν κάνει χρήση της ελληνικής γλώσσας όχι μόνο στα *rescripta*, αλλά και στους νόμους τους.

Ένας από τους γνωστούς –ίσως ο πιο γνωστός– νόμους των τελευταίων δεκαετιών του 5ου αιώνα, οι οποίοι έχουν συνταχθεί στα ελληνικά, είναι η περίφημη διάταξη «περί καινοτομιών» του Ζήνωνος (474-475).⁷ Στη διατύπωση του κειμένου, όπως καταχωρίστηκε στον Κώδικα, στην § 1, εκεί όπου ο αυτοκράτωρ εκθέτει τον λόγο της λήψης του νομοθετικού μέτρου, γράφεται: «Και μικρόν ἀποστάντες τῶν πρεπωδεστέρων τῇ πολιτείᾳ ῥημάτων τοῖς τῷ πλήθει γνωριμωτέροις χρῆσόμεθα, ὅπως ἂν ἕκαστος αὐτῶν ἐντυγχάνων τῷ νόμῳ μὴ δέοιτο ἑτέρου βοηθοῦ πρὸς τὴν οἰκείαν χρείαν».⁸ Αυτές οι φράσεις,

6. Πρβλ. R. Haase, *Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Justinian I. (527-565)*, Wiesbaden 1994, σ.10.

7. Βλ. Cod. 8.10.12. Πρβλ. N. van der Wal, *La Constitution de Zénon περί καινοτομιῶν et sa place dans le Code de Justinien, Ξένιον. Festschrift für Pan. J. Zepos* (Athen-Freiburg/Br.-Köln 1973) 725-734.

8. Βλ. την έκδοση Krüger σ. 335 στίχ. 1-5. Η φράση είναι κατά τον ίδιο τρόπο διατυπωμένη και στα κείμενα της ανεξάρτητης (εκτός Κώδικος) χειρόγραφης παραδόσεως της διατάξεως. Βλ. τη σχετική ένδειξη στον πίνακα του *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts. I. Die Handschriften des weltlichen Rechts* (Nr. 1-327). [Forschungen zur byz. Rechtsgeschichte, 20.] (Frankfurt a. M. 1995) στη λέξη Zenon (σ. 465).

αν τις συνδυάσουμε και με τις ανάλογες –πολύ σαφέστερες όμως– παρατηρήσεις του Ιουστινιανού, 50 χρόνια αργότερα, σημαίνουν ότι ο συντάκτης παρεξέκλινε λίγο από τις λέξεις που θα ήταν οι προσηκούμενες για τη (Ρωμαϊκή) Πολιτεία, δηλαδή ένα κείμενο γραμμένο βεβαίως στα λατινικά, για να χρησιμοποιήσει λέξεις πιο γνωστές «τῷ πλήθει», ώστε όσοι θα διαβάσουν τον νόμο να μην έχουν ανάγκη από περαιτέρω βοήθεια για να τον κατανοήσουν.

Η τακτική αυτή κέρδιζε με την πάροδο του χρόνου συνεχώς έδαφος, έτσι ώστε επί του Ιουστινιανού οι περισσότερες διατάξεις (νεαρές) από όσες εκδόθηκαν μετά την άνοδό του στον θρόνο και στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του⁹ και σχεδόν όλες μετά τη δημοσίευση του αναθεωρημένου Κώδικα το έτος 534 ήταν διατυπωμένες σε ελληνική γλώσσα. Εξαίρεση αποτέλεσαν όσες αφορούσαν τις δυτικές (λατινόφωνες) περιοχές της αυτοκρατορίας (π.χ. Ρώμη, Αφρική) ή τα κεντρικά διοικητικά όργανα που λειτουργούσαν στη νέα πρωτεύουσα (όπως π.χ. οι Νεαρές 23, 35, 62).

Παρά την προτίμηση αυτή, η αμφιθυμία του Ιουστινιανού ως προς την επιλογή του γλωσσικού ιδιώματος των νόμων είναι ολοφάνερη. Μολονότι δεν χάνει ευκαιρία να χαρακτηρίσει τη λατινική γλώσσα ως «πάτριον φωνήν» ή «πάτριον γλώτταν»,¹⁰ στο κεφ. 1 της Νεαρής 7 «προσγειώνεται» και παραδέχεται ότι νόμος γραμμένος στα λατινικά δεν θα γινόταν καταληπτός: «(...) οὐ τῆ πατρίῳ φωνῆ τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτη δὴ τῆ κοινῆ τε καὶ ἐλλάδι, ὥστε ἅπασιν εἶναι γνώριμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας».¹¹

Τα ίδια περίπου γράφονται και στις Εισηγήσεις, όπου ο αυτοκράτωρ, απευθυνόμενος αυτή τη φορά, ως νομοθέτης, στους φοιτητές της Νομικής, αισθά-

9. Πρβλ. τη λεπτομερή μνεία τους από τον Haase, ό. π. (σημ. 6) σ. 10 επ.

10. Βλ. τις Νεαρές 13 προοίμ. (Schöll / Kroll σ. 99 στίχ. 22), 15 προοίμ. (ό.π. σ. 109 στίχ. 17), 22 κεφ. 2 (ό.π. σ. 148 επ. στίχ. 11), 69 προοίμ. (ό.π. σ. 349 στίχ. 17-18), 146 κεφ.1 (ό.π. σ. 715 στίχ. 117). Αυτό ωστόσο δεν ερμηνεύεται κατά ομοίομορφο τρόπο από τους ιστορικούς του δικαίου. Πρβλ. προχείρως την επισκόπηση των διαφορών απόψεων στον Haase, ό. π. (σημ. 6) σ. 11.

11. Βλ. την έκδοση Schöll / Kroll σ. 62 στίχ. 32-35.

νεται την ανάγκη να δικαιολογηθεί, γιατί εξέδωσε νόμο στα ελληνικά. Ιδού το σχετικό χωρίο κατά την παράφραση του αντικήνσορα Θεοφίλου: «*Ταῦτα μὲν τὸ παλαιὸν διατάξις δὲ γέγονε τοῦ ἡμετέρου βασιλέως, ἦν διὰ τὸ πᾶσιν εἶναι πρόδηλον ἐξεφώνησεν ἑλληνιστὶ πολλῆς φροντίσας τῆς συντομίας*» (Ινστιτούτα, κεφ. 3.7.3).¹²

Στη Νεαρά 66 (κεφ. 1.2) διατυπώνει με πολλή σαφήνεια τον λόγο της αμφιθυμίας του: «*διότι γενομένων ἡμῖν ἰσοτύπων διατάξεων περὶ τοῦ μέτρου τῆς ἐνστάσεως τῶν παίδων, τῆς μὲν τῆ Ἑλλήνων φωνῆ γεγραμμένης διὰ τὸ τῷ πλήθει κατάλληλον, τῆς δὲ τῆ Ῥωμαίων ἥπερ ἐστὶ καὶ κυριωτάτη διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα, (...)*». Από το απόσπασμα αυτό προκύπτει ότι η αυτοκρατορική γραμματεία είχε συντάξει το κείμενο του νόμου σε δύο γλώσσες, ελληνικά και λατινικά, και ότι από τα δύο κείμενα ιδεολογικό προβάδισμα είχε το λατινικό, επειδή η λατινική γλώσσα ήταν εκείνη που συνδεόταν με το *imperium romanum*, το οποίο ήθελε με κάθε τρόπο να ανασυστήσει ο αυτοκράτωρ στην παλαιά αδιαίρετη μορφή του.

Φαίνεται ότι για τους λόγους αυτούς εκδηλωνόταν προτίμηση προς τη λατινική γλώσσα και στον χώρο των δημόσιων υπηρεσιών. Ο Ιωάννης Λυδός, σύγχρονος του Ιουστινιανού και ελληνόφωνος ο ίδιος, κατηγορηματικά βεβαιώνει στο έργο του «περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας», με βάση τις προσωπικές του εμπειρίες ως δημόσιου λειτουργού, ότι η γνώση των λατινικών ήταν αναγκαία για να μπορεί να εκπληρώσει κανείς ικανοποιητικά τα καθήκοντά του ως διοικητικός υπάλληλος.¹³ Στη συνέχεια της διηγήσεώς του ισχυρίζεται ο

12. Ι. και Π. Ζέπου, *Jus graecoromanum*, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), τ. Γ' σ. 163. Στο αυθεντικό κείμενο ο αυτοκράτωρ εκφράζεται σε πρώτο πρόσωπο: «*Sed nostra constitutio quam pro omnium notione Graeca lingua compendioso tractatu habito composuimus*».

13. Βλ. Α. Bandy, *Ioannes Lydus: On Powers or The Magistracies of the Roman State*, Philadelphia 1983, σ. 174 στίχ. 18-21: «*III.27. Πάντες μὲν ἀνέκαθεν οἱ παρὰ τῆ ποτε πρώτη τῶν ἀρχῶν βοηθοῦντες τοῖς τρέχουσι σκρινίοις διὰ πολλῆς ἐξέλαμπον παιδείας, περὶ δὲ τὴν Ῥωμαίων φωνὴν τὸ πλέον ἔχει ἐσπούδαζον* χρειώδης γὰρ ἦν αὐτοῖς κατὰ τὰναγκαῖον».

Λυδός ότι η χρήση της λατινικής γλώσσας επιβαλλόταν από νόμο, τον οποίο συστηματικά παραβίαζε ο τότε έπαρχος των πραιτωρίων της Ανατολής (*praefectus praetorio per Orientem*) Ιωάννης Καππαδόκης, περιορίζοντας τα λατινικά σε ό,τι αφορούσε τη Δύση για λόγους ανάγκης, επειδή εκεί μόνον η γλώσσα αυτή γινόταν κατανοητή. Στην Ανατολή όμως τα είχε εξοστρακίσει, όχι φροντίζοντας για την κατανόηση των κειμένων, αλλά για να χαρίζεται σε ευνοούμενούς του που δεν γνώριζαν λατινικά.¹⁴

Από τις νομικές λοιπόν και τις ιστορικές πηγές συνάγεται χωρίς αμφιβολία, ότι η νομική γλώσσα είχε εξελιχθεί σε πεδίο ιδεολογικού ανταγωνισμού, κάποτε δε και προσωπικής αντιπαράθεσης. Ανεξάρτητα όμως από τις οποιεσδήποτε ιδεολογικές και άλλες δεσμεύσεις, η πρακτική ανάγκη να γίνεται το δίκαιο κατανοητό από τους υπηκόους καλυπτόταν στην Ανατολή μόνον από την ελληνική. Η σύνταξη ωστόσο των νέων νόμων στα ελληνικά δεν έλυσε το υφιστάμενο πρόβλημα, γιατί κατά την κωδικοποίηση, δηλαδή στον Πανδέκτη, στον Κώδικα και στις Εισηγήσεις χρησιμοποιήθηκαν με ελάχιστες εξαιρέσεις τα λατινικά. Επομένως όλες οι παλαιότερες διατάξεις, που αποτελούσαν και τον κύριο όγκο των πηγών του δικαίου, ήταν καταληπτές μόνον από τους λατινόφωνους.

Δοθέντος ότι δεν φαίνεται να είχε γίνει προηγουμένως, δηλαδή πριν από την κωδικοποίηση, καμία σκέψη για επίσημη μετάφραση του δικαϊκού υλικού –λόγω των τεράστιων δυσχερειών που θα συνεπαγόταν παρόμοιο εγχείρημα– το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε στην πράξη μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης και της κατάρτισης των νομικών. Ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα καταβαλλόταν στις Νομικές Σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινουπόλεως συστηματική προσπάθεια με σκοπό τη διαμόρφωση μιας ορολογίας για την απόδοση των λατινικών νομικών όρων στα ελληνικά. Για την οργάνωση της διδασκαλίας του δικαίου πριν από τον Ιουστινιανό κύρια νομική πηγή είναι μία διάταξη του Θεοδοσίου Β΄ του έτους 425, περιεχόμενη στον Θεοδοσιανό

14. Bandy, ό. π. σ. 238,21-240,1 (κεφ. III.68).

Κώδικα (14.9.3), που αφορά την αναμόρφωση της σχολής στην Κωνσταντινούπολη. Από τα όξι ιδιαίτερος επαρκή στοιχεία που παρέχει προκύπτει παράλληλη χρήση λατινικών και ελληνικών.¹⁵

Για την ιουστινιάνεια περίοδο διαθέτουμε, αντιθέτως, ικανές πληροφορίες κάρη σε έναν νόμο του 533, την *constitutio Omnem*, με την οποία αναμορφώθηκαν οι νομικές σπουδές. Κατά τον νόμο αυτό η διδασκαλία του δικαίου στις πιο πάνω Νομικές Σχολές στηριζόταν αποκλειστικώς στα τρία μέρη της κωδικοποίησης, δηλαδή στον Κώδικα, στον Πανδέκτη και στις Εισηγήσεις. Ο κύκλος των σπουδών αυτών κάλυπτε πέντε διδακτικά έτη. Το πρώτο έτος ήταν αφιερωμένο στη διδασκαλία των Εισηγήσεων, τα τρία επόμενα σε εκείνη του Πανδέκτη και το τελευταίο, το πέμπτο, στον Κώδικα.

Η ευθύνη της διδασκαλίας ανατέθηκε στους *antecessores*, στους «αντικίνσορες», όπως εξελληνίστηκε αργότερα ο όρος αυτός, που είχε στρατιωτική προέλευση. Κατά κυριολεξία σήμαινε τον ανιχνευτή που προβαίνει στην αναγνώριση του εδάφους και εξασφαλίζει την προέλαση του στρατεύματος.¹⁶ Σύμφωνα με μία παρομοίωση που αναφέρει η *constitutio Omnem*, και των καθηγητών ο ρόλος είναι να ανοίγουν τον δρόμο στους μαθητές τους κατά την πορεία προς την Επιστήμη.¹⁷ Με τη σκέψη αυτή αποκλήθηκαν εφεξής αντι-

15. Για τις νομικές σπουδές πριν από τον Ιουστινιανό βλ. αντί για άλλους Fr. Wieacker, «Πόνοι τῶν διδασκάλων. Leistung und Grenzen der frühen oströmischen Rechtswissenschaft», *Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht*. Festgabe für Johannes Sontis (München 1977) 53-89.

16. Κατά το «Στρατηγικὸν τοῦ Μαυρικίου» (κεφ. Ι,3), ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο από τα τέλη του βου αιώνα, αντικίνσορες λέγονται «οἱ προλαμβάνοντες ἐν ταῖς ὁδοπορίαις καὶ τὰς ἐπιπηδείας ὁδοῦς καὶ τοὺς τόπους τοὺς πρὸς τὴν τῶν ἀπλήκτων ποίησιν ἀνερευῶντές τε καὶ κατανοοῦντες, (...)» (έκδ. G. T. Dennis / E. Gamillscheg [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XVII.] (Wien 1981) σ. 86 στίχ. 32-35).

17. Στο κεφ.11 της *const. Omnem* (έκδ. Mommsen σ. XVII) γράφει ο αυτοκράτωρ απευθυνόμενος στους καθηγητές: «Incipite igitur legum doctrinam eis...tradere et viam aperire quam nos invenimus (...)». (= Αρχίστε λοιπόν να μεταδίδετε σ' αυτούς, δηλαδή στους σπουδαστές, την επιστήμη των νόμων και να ανοίγετε τον δρόμο που εμείς χαράξαμε – εννοεί με την κωδικοποίηση και τη αναμόρφωση των νομικών σπουδών).

κίνσορες οι διδάσκαλοι του δικαίου.¹⁸

Αποφασίζοντας όμως την κωδικοποίηση ο Ιουστινιανός και ο υπεύθυνος σύμβουλός του, ο *quaestor sacri palatii* (αντίστοιχος με σημερινό υπουργό της Δικαιοσύνης) Τριβωνιανός, είχαν πλήρη επίγνωση του ότι κάθε μεταγλώττιση νομικού κειμένου θα σήμαινε ταυτοχρόνως και ερμηνεία του. Δεν ήταν δε καθόλου βέβαιο ότι οι καθηγητές των δύο Νομικών Σχολών θα ερμήνευαν κατά τον ίδιο τρόπο τα ρωμαϊκά κείμενα, οπότε οι ενδεχόμενες αντιφατικές ερμηνείες θα προκαλούσαν αναπόφευκτες συγχύσεις. Ιδιαίτερα εκτεθειμένες στον κίνδυνο αυτό ήταν οι διατάξεις του Πανδέκτη. Γι' αυτό με τους δύο νόμους, με τους οποίους πρώτα διατάχθηκε η συλλογή και κατάταξη του υλικού και κατόπιν κυρώθηκε το κείμενο, τέθηκαν αυστηροί περιορισμοί στην ερμηνευτική επεξεργασία του Πανδέκτη.

Στην παράγραφο 12 του πρώτου από τους δύο αυτούς νόμους, της *constitutio Deo auctore*, εκφράζεται ο νομοθέτης κάθε άλλο παρά κολακευτικά για τους νομοδιδασκάλους. Απαγορεύει την προσθήκη σχολίων στο μελλοντικό έργο, τον Πανδέκτη, για να μην καταστρέψουν αυτοί –οι νομικοί– με τη φλυαρία τους την πυκνότητα του ύφους στη διατύπωση του νομοθετήματος και να μη συμβεί ό,τι και στο παρελθόν, οπότε –πάντοτε κατά το σκεπτικό του νομοθέτη– λόγω των αντιφάσεων στις απόψεις των ερμηνευτών επικράτησε γενική σύγχυση και αβεβαιότητα σε όλο το δίκαιο. Επιτρεπτή θα ήταν μόνον η σύντομη επεξήγηση του περιεχομένου.¹⁹

18. Ο H. J. Scheltema είναι ο κατ' εξοχήν ερευνητής του έργου των αντικηνοσόρων. Εκτός από το βιβλίο *L'enseignement de droit des antécédents*. [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, 1.], Leiden 1970, έχει γράψει και πολλές άλλες σχετικές μελέτες. Βασικής σημασίας είναι και η έρευνα του έργου του Θαλελαίου από τον D. Simon υπό τον γενικό τίτλο «Aus dem Kodexunterricht des Thalelaios» στα περιοδικά *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Rom. Abt. 86 (1969) 338-383 και 87 (1989) 315-394 και *Revue intern. des droits de l'Antiquité* 16 (1969) 283-308 και 17 (1970) 273-311.

19. Const. Deo auctore 12: «(...) sancimus, nullis iuris in posterum audentibus commentarios illi applicare et verbositate sua supra dicti codicis compendium confundere, quemadmodum et in antiquioribus temporibus factum est, cum per

Το ίδιο θέμα αντιμετωπίστηκε, και μάλιστα κατά πολύ ριζικότερο τρόπο, στον δεύτερο νόμο που εκδόθηκε μετά την ολοκλήρωση του Πανδέκτη, στη δίγλωσση *constitutio Tanta / Δέδωκεν*. Με την παράγραφο 21 επιτράπηκε μόνο η κατά λέξη ερμηνεία του κειμένου στα ελληνικά και η προσθήκη παρατίτλων,²⁰ δηλαδή παραπομπών σε παράλληλες διατάξεις. Κατά των παραβατών απειλήθηκε η ποινή που προβλεπόταν για τους πλαστογράφους και συγχρόνως καταστροφή του παράνομου έργου.²¹

Ο όγκος ωστόσο των ερμηνευτικών εργασιών των νομικών του βου αιώνα –αν κρίνουμε από όσες περισώθηκαν μέχρι τις μέρες μας– πείθει, ότι το πραγματικό νόημα της ιουστινιάνειας απαγόρευσης δεν ήταν να αποκλεισθεί οποιαδήποτε ερμηνευτική επεξεργασία, αλλά μόνον να εμποδιστεί η αναγραφή σχολίων μέσα στο κείμενο (το «ῥητόν»), ώστε να μην αλλοιωθεί το αυθεντικό περιεχόμενο του νόμου.²² Επομένως και από την πραγματική έννοια της απαγορεύσεως επιβεβαιώνεται η πρόθεση του νομοθέτη για λειτουργική σύζευξη των δύο γλωσσών.

contrarias interpretantium sententias totum ius paene conturbatum est: sed sufficiat per indices tantummodo et titulorum supilitatem quaedam admonitoria eius facere, nullo ex interpretatione eorum vitio oriundo» (έκδ. Mommsen σ. XIII).

20. Βλ. για την έννοια του όρου Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 21999, σ. 78 σημ. 12.

21. Το ελληνικό κείμενο της *constitutio* έχει ως εξής: «*Εκεῖνό γε μὴν εὐθύς τε τὴν νομοθεσίαν ἀθροισθῆναι ταύτην ἐγκελευόμενοι νῦν τε αὖθις αὐτὴν βεβαιοῦντες ἅπασιν ὁμοίως ἀπαγορεύομεν τὸ μηδένα θαρρῆσαι μήτε τῶν ὄντων μήτε τῶν ὕστερον ἐσομένων τούτων δὴ τῶν νόμων ὑπομνήματα γράφειν, πλὴν εἰ μὴ βουληθεῖεν εἰς μὲν τὴν Ἑλλήνων γλῶτταν αὐτὰ μεταβαλεῖν, μόνη δὲ τῇ κατὰ πόδα καλουμένην χρῆσασθαι τῶν νόμων ἐρμηνεῖα καὶ εἴ τι κατὰ τὴν τῶν ὀνομαζομένων παρατίτλων ὡς εἰκὸς προσγράψαι βουληθεῖεν χρειάν ἕτερον δὲ παντάπασιν μὴδ' ὅτιοῦν περὶ αὐτὰ πράττειν μηδὲ αὖθις δοῦναι στάσεώς τε καὶ ἀμφισβητήσεως καὶ πλήθους τοῖς νόμοις ἀφορμὴν (...) εἰ γάρ τι φανεῖν τυχὸν ἀμφισβητούμενον ἢ τοῖς τῶν δικῶν ἀγωνισταῖς ἢ τοῖς τοῦ κρίνειν προκαθημένοις, τοῦτο βασιλεὺς ἐρμηνεύσει καλῶς, ὅπερ αὐτῶ μόνῳ παρὰ τῶν νόμων ἐφεῖται. Ὡς ὅ γε θαρρῶν παρὰ ταύτην ἡμῶν τὴν νομοθεσίαν ὑπόμνημά τι καταθέσθαι κατὰ σχῆμα τῆς ἡμετέρας κελεύσεως ἀλλοιότερον, οὗτος ἴστω τοὺς τῆς παραποιήσεως ἐνεξόμενος νόμοις, τοῦ παρ' αὐτοῦ συντεθέντος ἀφαρπαζομένου καὶ πᾶσιν διαφθειρομένου τρόποις»* (έκδ. Mommsen σ. XXVII).

22. Πρβλ. Τρωιάνου, *Οι πηγές* (ό. π. σημ. 20) σ. 75 επ.

Το έργο λοιπόν των αντικνησόρων δεν ήταν μόνο διδακτικό, αλλά και ευρύτερα «ερμηνευτικό», δοθέντος ότι αυτοί, ακολουθώντας μία ορισμένη μέθοδο,²³ μεταγλώττιζαν στο πλαίσιο των παραδόσεών τους τα ιουσιπινάεια κείμενα και στις δύο γλώσσες: για μεν τους ελληνόφωνους φοιτητές (που αποτελούσαν τον μεγάλο όγκο του ακροατηρίου τους) τα λατινικά κείμενα των Εισηγήσεων, του Πανδέκτη και του Κώδικα, για δε τους λατινόφωνους φοιτητές (που βεβαίως υπήρχαν σε οικογένειες υπαλλήλων που είχαν μετακινηθεί προς την Κωνσταντινούπολη) το ελληνικό κείμενο των Νεαρών. Βλέπουμε λοιπόν και στη διδασκαλία παράλληλη χρήση λατινικών και ελληνικών.

Η συμβολή των αντικνησόρων και γενικότερα των νομικών της πρώιμης περιόδου στη διαμόρφωση και σταθεροποίηση μίας ελληνικής νομικής ορολογίας για την απόδοση των εννοιών του ρωμαϊκού δικαίου είναι ασφαλώς μεγάλη. Όπως όμως προκύπτει από τα οικεία κείμενα, η νομική ορολογία που χρησιμοποιήθηκε σε αυτά ήταν κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος λατινικής προελεύσεως. Από μία δειγματοληπτική έρευνα που στηρίχθηκε στα «Ινστιπούτα» του αντικνήσορα Θεοφίλου (για τα οποία έγινε ήδη λόγος) διαπιστώθηκε, ότι σε μία παράγραφο από 160 περίπου λέξεις οι 28 είναι λατινικές, και μάλιστα οι 17 διαφορετικές, πράγμα που με αναγωγή στο σύνολο της παραφράσεως σημαίνει ότι μία στις δέκα λέξεις της είναι λατινική.²⁴

Την ίδια εικόνα παρέχουν και όσα έργα στηρίζονται σε κείμενα που προέρχονται από τη διδασκαλία των αντικνησόρων, υπό την προϋπόθεση ότι έχουν περιωθεί σε μία μορφή που δεν απέχει πολύ χρονικώς από τον 6ο αιώνα, ώστε να μην έχουν υποστεί τις ηθελημένες ή αθέλητες επεμβάσεις των αντι-

23. Βλ. N. van der Wal, *Les Commentaires grecs du Code de Justinien*, Groningen 1953, σ. 65 επ., Simon, ό. π. (σημ. 18) passim, Scheltema, ό. π. (σημ. 18) σ. 13 επ. Πρβλ. τη συνοπτική παρουσίαση από τους Σπ. Τρωιάνο / Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή³2002, σ. 296 επ.

24. Βλ. L. Burgmann, «Λέξεις ρωμαϊκά. Lateinische Wörter in byzantinischen Rechtstexten», στα *Lexicographica byzantina*. [Byzantina Vindobonensia, 20.] Beiträge zum Symposium zur byzantinischen Lexikographie (Wien, 1.-4. März 1989), έκδ. W. Hörandner / E. Trapp (Wien 1991) 61-79 (62).

γραφέν ή των διαφόρων συμπλητών. Τα προϊόντα της δραστηριότητας των εραμιστών του 6ου και 7ου αιώνα παρέχουν πολλά και καλά δείγματα αυτού του γλωσσικού φαινομένου. Το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται από το σύνολο του ερμηνευτικού έργου των αντικνησόρων –στο μέτρο, κατά το οποίο αυτό έχει περισωθεί– και από τα νομοθετικά κείμενα των προηγούμενων αιώνων. Δυστυχώς δεν είναι, παρά σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, πρακτικώς δυνατή η σύγκριση ανάμεσα στη νομική ορολογία που είχαν διαμορφώσει αφενός οι νομικοί της προϊουστινιάνειας εποχής και αφετέρου οι αντικνήσορες για να διαπιστωθεί, αν επί των τελευταίων περιορίστηκε η χρησιμοποίηση λατινικών όρων στα ελληνικά (νομικά) κείμενα. Πάντως η αναδρομή σε ευρύτερης προελεύσεως πηγαίο υλικό, και μάλιστα επιγραφικό, γενικότερα δε φιλολογικό, δείχνει ότι η χρησιμοποίηση λατινικής καταγωγής λέξεων, τόσο ειδικών όρων όσο και εκφράσεων του καθημερινού λεξιλογίου –ανεξάρτητα δε από τη μορφολογική τους εμφάνιση σε δεδομένο χρονικό σημείο– σε ελληνικά κείμενα ήταν ήδη από την αρχή της συναντήσεως των δύο κόσμων, του ελληνικού και του ρωμαϊκού, πολύ διαδεδομένη.²⁵

Η αιτία τόσο της χρησιμοποίησεως λατινικών όρων κατά τη σύνταξη νόμων στην ελληνική γλώσσα ευθύς από την αρχή όσο και της διατηρήσεώς τους κατά τη μετάφραση στα ελληνικά της ιουστινιάνειας κωδικοποίησεως είναι μάλλον προφανής: Δεν ήταν δυνατό να βρεθούν πάντοτε ελληνικοί όροι με απόλυτη αντιστοιχία από λόγους είτε γραμματικούς, είτε –προ πάντων– εννοιολογικούς, επειδή με τους λατινικούς νομικούς όρους δηλώνονταν, ως επί το πλείστον, θεσμοί συνυφασμένοι με τη «ρωμαϊκά» οργανωμένη κρατική υπόσταση (όπως η πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία, όπου παρενέβαλλαν εμπόδια στη μετάφραση και λόγοι ιδεολογικοί)²⁶ ή με τη λειτουργία του πολι-

25. Βλ. την εξαιρετικά επιμελημένη εργασία του H. Hofmann, *Die lateinischen Wörter im Griechischen bis 600 n. Chr.*, (ιδιδ. διατρ. στο Πανεπιστήμιο Erlangen-Nürnberg 1989), όπου ο συγγραφέας τελικώς συγκεντρώνει 1730 λέξεις σε διάφορα μορφολογικά στάδια ενσωματώσεως.

26. Η απόδοση των σχετικών ονομασιών στα ελληνικά δεν εμφάνιζε τις δυσκολίες της νομικής ορολογίας και, αν δεν υπήρχαν τα ιδεολογικά εμπόδια, η μεταγλώπτισή τους

τεύματος (όπως π.χ. οι δήμοι)²⁷, καθώς και έννοιες ή καταστάσεις άγνωστες στον ελληνικό νομικό κόσμο μέχρι την εποχή, κατά την οποία ήλθε αυτός σε επαφή με το ρωμαϊκό δίκαιο.²⁸ Κάποτε δε οι πιο πρόσφοροι ελληνικοί όροι για την απόδοση ρωμαϊκών νομικών εννοιών δεν είχαν το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο με τους λατινικούς όρους, προς τους οποίους υποτίθεται ότι αντιστοιχούσαν.²⁹ Η βούληση του νομοθέτη πρέπει ωστόσο να εκφράζεται πάντοτε

θα ήταν εφικτή, όπως δείχνει το παράδειγμα του Ιωάννη Λυδού, ο οποίος στο έργο του που μνημονεύθηκε πιο πάνω, παρουσιάζοντας τις διάφορες υπηρεσίες και τους αντίστοιχους φορείς, παρέχει σε πάμπολλες περιπτώσεις και την ελληνική αντιστοιχία.

27. Πρβλ. Ιωάννου Λυδού, *Περὶ μνηῶν* 4.30, έκδ. R. Wunsch, *Ioannis Laurenti Lydi: Liber de mensibus*, Leipzig 1898 (ανατύπ. Stuttgart 1967) σ. 89 στίχ. 3-13): «(...) ἀρμάτων... ἀμιλλωμένων ἐπὶ τῆς ἵπποδρομίας· οἱ μὲν ῥουσσάτοι οἴονοι ἐρυθροί, οἱ δὲ ἀλβάτοι οἴονοι λευκοί, οἱ δὲ βίριδες οἴονοι ἀνθηροί, πρασίνοὺς δὲ αὐτοὺς νῦν προσαγορεύουσι... ὕστερον δὲ καὶ τὸ βένετον' ...βένετον δὲ οἱ Ῥωμαῖοι τὸ παρ' ἡμῖν καλάνινον χρῶμα προσαγορεύουσιν (...)».

28. Πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα για την έλλειψη αντιστοιχίας των εννοιών προσφέρει ο επίσημος πίνακας των κλασικών Ρωμαίων νομικών, των οποίων τα έργα όφειλε να επεξεργασθεί η επιτροπή του Πανδέκτη, ο λεγόμενος *index auctorum* ή *librorum*, που δηλώνει – κατά την επιγραφή του – «ἐξ ὧσων ἀρχαίων καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν γενομένων βιβλίων σύνκειται (sic) τὸ παρὸν τῶν *Digeston* ἤτοι τοῦ Πανδέκτου τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Ἰουστινιανοῦ σύνταγμα». Μία πρόχειρη θεώρηση του σωζόμενου ελληνικού κειμένου αποδίδει την παρακάτω συγκομιδή: *definition, digeston, disputationon, dotalicion, edicton, militarion, quaestionon, opinionon, protribunalion, regulacion, responson, sentention, stipulationon* (έκδ. Mommsen σ. XXX επ.). Πρόκειται για τους κύριους όρους (σε γενική πώση) από τον τίτλο του έργου κάθε συγγραφέα που ακολουθούνται από τον αντίστοιχο αριθμό βιβλίων. Είναι ολοφάνερο πως δεν αποτολήθηκε η απόδοση με κάποιον ελληνικό όρο, ενώ στον πίνακα αυτόν δεν λείπουν και ελληνικοί όροι, εκεί όπου αυτό δεν παρουσίαζε κινδύνους. Για παράδειγμα, απέναντι στο όνομα του Πομπωνίου αναφέρονται «ἐπιστολῶν βιβλία εἴκοσι» και «ἐγχειριδίου βιβλία δύο», ή στον Προκούλου «ἐπιστολῶν βιβλία ὀκτώ». Ειδικώς για τον όρο *regula* πρβλ. και H. Ohme, *Kanon ekklesiastikos. Die Bedeutung des altkirchlichen Kanonbegriffs*. [Arbeiten zur Kirchengeschichte, 67.] Berlin-New York 1998, σ. 50 επ.

29. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η λέξη «συμβόλαιον», που στην ελληνική (αττική) νομική γλώσσα σήμαινε τη σύμβαση, τελικώς δε καθιερώθηκε στην ορολογία των Βυζαντινών νομικών με την έννοια του «εγγράφου» για την απόδοση του λατινικού όρου *instrumentum*. Βλ. σχετικώς N. van der Wal, «Les termes techniques grecs dans la langue des juristes byzantins», *Subseciva Groningana* 6 (1999) 127-141 (130 επ.), όπου παρουσιάζονται και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις.

κατά τρόπο σαφή. Ενώπιον του κινδύνου λοιπόν να προκληθεί ανασφάλεια περί το δίκαιο, προτίμησαν οι συντάκτες και οι ερμηνευτές των νόμων να διατηρήσουν σε πολλές περιπτώσεις τη λατινική ορολογία, χωρίς ωστόσο να αποφεύγουν πάντοτε οι πρώτοι την παράλληλη (στην ίδια έννοια) χρησιμοποίηση και των δύο γλωσσών. Έτσι, για παράδειγμα, αναγράφεται στην ιουστινιάνεια Νεαρά 85 (κεφ. 1): «(...) *συνείδομεν (...) μόνους εκείνους τὰ ὄπλα κατασκευάζειν τοὺς ἐν ταῖς δημοσίαις καταλεγόμενους ὀπλοποιίας ἥτοι ταῖς λεγομέναις φάβριξι, τοὺς δὲ ἐργαζομένους τὰ ὄπλα μηδενὶ πιπράσκειν ἰδιώτη, ἀλλ' οὐδὲ τοὺς ἐν τοῖς ἀριθμοῖς συγκαταλεγόμενους ὀπλοποιούς, οὓς καὶ δεπουτάτους καλοῦσι (...) συγχωροῦμεν ἐργάζεσθαι ἢ τι πιπράσκειν ὄπλα (...)*».³⁰

Οι ερμηνευτές, εξ άλλου, θυσίασαν στον βωμό της ακριβολογίας και σαφήνειας και εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες υπήρχαν αντίστοιχες εκφράσεις, χωρίς να πρόκειται για κατά κυριολεξία νομικούς όρους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν σε επιτομή της ιουστινιάνειας Νεαράς 62 οι λέξεις «οἱ συγκλητικοὶ ἐν τάξει *silentiu conuentu* ἀκροάσθωσαν (...) τῶν ἐκκλήτων».³¹ Εδώ χρησιμοποιήθηκε η λατινική έκφραση, μολονότι θα μπορούσε να αντικατασταθεί από την ελληνική λέξη «συνέλευσις» (όπως παρατηρεῖ σε άλλη περίπτωση ο Ιωάννης Λυδός), για να τονιστεῖ ότι γίνεται λόγος για συγκεκριμένη, ειδική συνέλευση σε επίπεδο αυτοκρατορικού δικαστηρίου.

Το συγκεκριμένο πρόβλημα, της επιλογῆς δηλαδή πρόσφορης γλώσσας στην ερμηνεία του δικαίου, δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα χρόνια του Ιουστινιανού ή, έστω, επί των άμεσων προκατόχων του. Ενδεικτική είναι η επιφυλακτικότητα που αφήνει να διαφανεί σε κείμενό του ένας από τους τελευταίους υπό στενή έννοια κλασικούς Ρωμαίους νομικούς, ο Herennius Modestinus, μαθητής του Ουλπιανού (α΄ μισό του 3ου αιώνα). Ο Μοδεστίνος,

30. Έκδ. Schöll / Kroll σ. 414 επ.

31. Βλ. D. Simon / Sp. Troianos, *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 16.] Frankfurt a. M. 1980, σ. 252, 15 και 482, 3.

όπως έχει εξελληνιστεί το όνομά του, υπήρξε πολυγραφότατος και μεταξύ άλλων συνέγραψε σε έξι βιβλία μελέτη υπό τον τίτλο «*Παραίτησις έπιτροπής και κουρατορίας*» (libri excusationum VI). Αυτό που διακρίνει το παραπάνω έργο (του οποίου, δυστυχώς, δεν σώζεται το αυθεντικό κείμενο, αλλά μόνο τα αποσπάσματά του που περιέλαβε ο Πανδέκτης)³² είναι ότι ο συγγραφέας του το έχει συντάξει στα ελληνικά. Δεν επεξηγεί τον λόγο αυτής της επιλογής, αλλά πιθανώς εξυπηρετούσε αυτή κάποια πρακτική σκοπιμότητα λόγω ιδιαίτερων δεσμών του συγγραφέα με την Ανατολή. Παρατηρεί δε σχετικά με τη γλώσσα στο προοίμιο του πρώτου από τα έξι αυτά βιβλία: «*Συγγράψας σύγγραμμα, ώς έμοι δοκεϊ, χρησιμώτατον, όπερ παραίτησιν έπιτροπής και κουρατορίας ώνόμασα, τούτό σοι πέπομφα. Ποίσομαι δέ ώς αν οϊός τε ω̄ την περι τούτων διδασκαλιαν σαφῆ, άφηγούμενος τά νόμιμα τῆ τών Έλλήνων φωνῆ, ει και οϊδα δύσφραστα είναι αυτá νομιζόμενα πρὸς τὰς τοιαύτας μεταβολάς*». ³³ Εξαιτίας της δυσκολίας που είχε επισημάνει, προσπάθησε ο Μοδεστίνος να είναι συνεπής. Δεν κατόρθωσε ωστόσο να αποφύγει τελείως –ούτε αυτός– τη χρήση λατινογενών όρων. Προφανώς όμως η χρήση ορισμένων από τους όρους αυτούς αποτελούσε και σε αυτή την Ανατολή κατά την εποχή εκείνη, δηλαδή πριν από τον 6ο αιώνα, μέρος της νομικής καθημερινότητας.

Στην ομάδα των όρων που παραλήφθηκαν αμετάβλητοι από τους αντικήσορες ανήκουν πρωτίστως οι εκφράσεις που αποτελούσαν συστατικό τύπο δικαιοπραξίας καταρτιζόμενης προφορικά. Χωρίς αλλαγή καταχωρίζονται επίσης οι επικεφαλίδες των διαφόρων υποδιαίρέσεων της κωδικοποίησης. Οι ειδικοί ερευνητές έχουν εντοπίσει όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, στις οποίες δεν ήταν δυνατή η γλωσσική προσαρμογή των λατινικών όρων.³⁴

32. Βλ. Dig. 26.5.21-22, 26.6.2, 27.1.1 επ. και 50.1.35.

33. Dig. 27.1.1 pr.+1 (έκδ. Mommsen σ. 389 επ.). Βλ. σχετικώς την έρευνα του J. Altmann, «Die Wiedergabe römischen Rechts in griechischer Sprache bei Modestinus "de excusationibus"», *Studia et documenta historiae et iuris* 21 (1955) 1-73.

34. Την απαρίθμηση, ότι ασφαλώς εξαντλητική, τέτοιων εκφράσεων επιχειρεί ο N. van der Wal, «Die Schreibweise der dem Lateinischen entlehnten Fachworte in der frühbyzantinischen Juristensprache», *Scriptorium* 37 (1983) 29-53 (38 επ.).

Μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού δεν γίνεται πια στις πηγές μνεία αντικνησόρων. Τη θέση τους στη διδασκαλία του δικαίου κατέλαβαν οι σχολαστικοί, που ασκούσαν ένα επάγγελμα αντίστοιχο με εκείνο των σημερινών δικηγόρων.³⁵ Αυτοί ακολούθησαν μία μέθοδο προσαρμοσμένη περισσότερο στην πρακτική. Χρησιμοποίησαν στη διδασκαλία τους τις Εισηγήσεις και τις Νεαρές, δηλαδή το επίσημο διδακτικό εγχειρίδιο και την πρόσφατη νομοθετική παραγωγή, ενώ του Πανδέκτη και του Κώδικα έκαναν πολύ περιορισμένη χρήση.

Από τη μελέτη δύο έργων που γράφτηκαν από σχολαστικούς και έχουν περιωθει άεραια, εννοώ τις επιτομές των ιουστινιάνειων Νεαρών από τον Αθανάσιο τον Εμεσνό και από τον Θεόδωρο τον Ερμουπολίτη, προκύπτει ότι και οι δύο σχολαστικοί χρησιμοποίησαν σε ευρύτατη κλίμακα λατινικούς όρους πέρα και από εκείνους που υπήρχαν ήδη στο κείμενο των Νεαρών,³⁶ πράγμα που σημαίνει ότι και μετά τις αρχές του 7ου αιώνα εξακολουθούσε η πρακτική να είναι εξοικειωμένη με το νομικό λεξιλόγιο αυτής της μικτής μορφής.³⁷

Δεν είναι άσκοπο να επισημανθούν και ορισμένα γλωσσικά παράδοξα της πρακτικής. Σε μερικές περιπτώσεις έγινε προσπάθεια να αποδοθεί στα ελληνικά ένας λατινικός όρος μέσα στο κείμενο του νόμου. Κάποτε ωστόσο το κοινό γλωσσικό αίσθημα αντέδρασε και απέβαλε τον μεταφρασμένο όρο, υπό την έννοια ότι ο αρχικός λατινικός επιστρέφει σε εξελληνισμένη μορφή και εκτοπίζει την ελληνική του αντιστοιχία. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η λέξη «πρε-

35. Στον κανόνα 97 της Συνόδου της Καρχηδόνας γίνεται μνεία αιτήματος προς τον αυτοκράτορα, να δώσει άδεια διορισμού από την Εκκλησία εκδίκων-σολαστικών με ιδιότητα κληρικού, οι οποίοι θα είχαν ως έργο την παράσταση ενώπιον των δικαστηρίων επί εκκλησιαστικών υποθέσεων. Βλ. το κείμενο του κανόνα στον P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*. [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, fasc. IX.] τ. 1/2, Roma 1962, σ. 360.

36. Όσα εκτέθηκαν πιο πάνω για τη μορφολογική προσαρμογή των λατινικών όρων στους ελληνικούς γραμματικούς τύπους ισχύουν και για το έργο των σχολαστικών.

37. Ο R. Kuypers, *Justinians Verbot der Digestenkommentierung*, Bonn 1986, σ. 33 κάνει ευθέως λόγο για «μικτή γλώσσα» (Mischsprache).

σβείον», με την οποία μεταφράστηκε ο όρος *legatum* (= κληροδοσία / κληροδότημα). Τελικώς το «πρεσβείον» εξαφανίζεται και τη θέση του σε όλα τα βυζαντινά νομικά κείμενα παίρνει ο όρος «λε-/ληγάτον» και τα παράγωγά του (λε-/ληγατάριος, λε-/ληγατεύω κ.λπ.).³⁸ Σε άλλες περιπτώσεις γνωστοί ελληνικοί όροι δεν εμφανίζονται ποτέ.

Η βαθμιαία εξαφάνιση των λατινικών γνώσεων καθιστούσε με τον χρόνο προβληματική την κατανόηση κειμένων με τόσο πολλούς λατινικούς όρους, ακόμη και στον μέσο νομικό. Η πρακτική έδωσε τη λύση του προβλήματος με τον εξής τρόπο. Πολλοί κάτοχοι χειρογράφων με νομικά κείμενα αυτού του τύπου σημείωναν την ερμηνεία των λατινικών ή και λατινογενών όρων που τους ήσαν άγνωστοι είτε στο περιθώριο του κειμένου, είτε ανάμεσα στις γραμμές του.³⁹ Αυτές οι σημειώσεις ονομάστηκαν —χωρίς πολλή ακρίβεια, εφόσον δεν επρόκειτο για σχόλια— «νομικά γλωσσήματα».

Η εξέλιξη των «νομικών γλωσσημάτων» δεν υπήρξε ομοιόμορφη στον ελληνόφωνο χώρο. Σε μερικές περιπτώσεις ενσωματώθηκαν κατά την αντιγραφή του κειμένου μέσα σ' αυτό. Σε άλλες πάλι αποχωρίστηκαν, απέκτησαν ιδιαίτερη οντότητα με δική τους χειρόγραφη παράδοση και αποτέλεσαν πραγματικά νομικά λεξικά.⁴⁰ Για τον λόγο αυτό σχεδόν κάθε λεξικό, από όσα μας είναι

38. Έτσι, τις διατάξεις των κεφαλαίων 3 και 4 της Νεαράς 129, όπου υπάρχει η φράση «*δίδομεν δὲ αὐτοῖς καὶ δωρεὰς διδόναι τε καὶ πρεσβεῖα καταλιμπάνειν*» συνοψίζει ο σχολαστικός Αθανάσιος ως εξής: «*Καὶ σημειώσαι, ὅτι δύνανται οἱ Σαμαρεῖται ἐκ τοῦ ἡμίσεως ἑνὸς μέρους τοῦ ἐκ διαθήκης ἀρμόζοντος τοῖς χριστιανοῖς αὐτῶν διαδόχοις legata καὶ πρεσβεῖα χριστιανοῖς καταλιμπάνειν (...)*» (κεφ. 3.2.3, έκδ. Simon / Troianos, ό. π. [σημ. 31] σ. 126). Μολονότι οι όροι «πρεσβείον» και *legatum* είναι ταυτόσημοι, πρόσθεσε ο Αθανάσιος και τη λέξη *legata*, για να γίνει το κείμενο απολύτως κατανοητό.

39. Το πιο πρόχειρο παράδειγμα προσφέρει η έκδοση των Νεαρών των Schöll / Kroll, στο κριτικό υπόμνημα της οποίας παρατίθενται σημειώσεις στο περιθώριο ή μεταξύ των γραμμών στους δύο βασικούς κώδικες της χειρόγραφης παραδόσεως, τον *codex Marcianus graecus 179* (13ου αι.) και τον *codex Laurentianus plut. 80.4* (14ου αι.).

40. Τις μέχρι τώρα γνωστές εκδόσεις νομικών λεξικών παραθέτει ο Τρωιάνος, *Πηγές* (ό.π. σημ. 20) σ. 210 σημ. 19-21 και σ. 348.

γνωστά, συνδέεται με ένα συγκεκριμένο νομικό έργο, στο οποίο ανάγει την προέλευσή του με την παραπάνω διαδικασία.

Φθάνοντας στα τέλη του 7ου αιώνα διαπιστώνουμε ότι οι νομικοί, είτε υπηρετούσαν τη θεωρία, είτε τη διδασκαλία είτε και μόνο την πρακτική, χρησιμοποιούσαν εξίσου και τις δύο επικρατούσες μέσα στην αυτοκρατορία γλώσσες με το βλέμμα πάντοτε στραμμένο στην ορθή ερμηνεία και εφαρμογή του Δικαίου.

Ο 8ος αιώνας κυριαρχείται από το νομοθετικό έργων των Σύρων αυτοκρατόρων και ειδικότερα από την «Εκλογή». Οι περιεχόμενοι στο νομοθέτημα αυτό λατινικοί όροι είναι πραγματικά ελάχιστοι, ενόψει του σκοπού που το κείμενο αυτό εξυπηρετούσε, δηλαδή τη συγκέντρωση των βασικών για την καθημερινή ζωή κανόνων δικαίου σε γλώσσα απλή, κατανοητή από όλους. Η εικόνα, την οποία από άποψη γλώσσας παρουσιάζει η «Εκλογή» δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά επί των αυτοκρατόρων της μακεδονικής δυναστείας. Ο αριθμός των λατινικών όρων εμφανίζεται τόσο στην «Εισαγωγή» όσο και στον «Πρόχειρο Νόμο»⁴¹ αυξημένος σε σύγκριση με την «Εκλογή», αλλά αυτό οφείλεται αφενός μεν στον μεγαλύτερο όγκο των δύο νομοθετημάτων του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα και αφετέρου στην επανάληψη πολλών διατάξεων του δικαίου της ιουστινιάνειας εποχής, πράγμα που συνεπαγόταν και ευρύτερη χρήση πολλών πηγών του βου αιώνα. Πάντως και εδώ ένα σημαντικό ποσοστό των λατινικής προελεύσεως όρων ανήκει στον τομέα που σήμερα χαρακτηρίζεται ως «δημόσιο δίκαιο».

Το νομοθετικό πρόγραμμα των Μακεδόνων είχε ως στόχο την «ανακάθαρση των παλαιών νόμων».⁴² Ανεξάρτητα από τα αίτιά της,⁴³ ειδικότερο περιεχό-

41. Βλ. για τις νομοθετικές αυτές συλλογές Τρωιάνου, *Πηγές* (ό.π. σημ. 20) σ.171 επ.

42. Πρβλ. για την έννοια και το περιεχόμενο της «Ανακαθάρσεως» P. E. Pieler, «*Ανακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und makedonische Renaissance*», *Subseciva Groningana* 3 (1989) (= Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June, 1988) 61-77.

43. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «*Δίκαιο και ιδεολογία στα χρόνια των Μακεδόνων*», *Βυζαντινά* 22 (2001) 239-261 (243 επ.).

μενο είχε η «ανακάθαρση» την πλήρη κατανόηση του «ρωμαϊκού» δικαίου του βου αιώνα και τη γλωσσική του αφομοίωση, με την επιφύλαξη ότι ο πλήρης εξελληνισμός των κειμένων της κωδικοποίησεως δεν αποτέλεσε μέρος της «ανακαθάρσεως», επειδή αυτής της μορφής η γλωσσική επεξεργασία συντελέστηκε σταδιακά.

Οι ευρείας εκτάσεως «εξελληνισμοί» στην κωδικοποίηση του Λέοντος, τα λεγόμενα «Βασιλικά», δεν αποξένωσαν τους νομικούς του 10ου αιώνα από την ερμηνευτική φιλολογία της ιουστινιάνειας εποχής. Στη σημερινή του μορφή το καθαυτό κείμενο των «Βασιλικών» συνοδεύεται από τα σχόλια, που οι νεότεροι ιστορικοί του δικαίου διακρίνουν σε παλαιά και σε νέα σχόλια.⁴⁴ Φρονώ, ότι τα κείμενα των αντικνησόρων και των σχολαστικών, από τα οποία αποτελούνται τα παλαιά σχόλια, συγκεντρώθηκαν για λόγους καθαρά πρακτικούς, για να διευκολύνουν δηλαδή την κατανόηση δύσκολων χωρίων με βάση την αυθεντία των συντακτών τους.

Υποστηρίχθηκε από ερευνητές των γλωσσικών συνθηκών στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος, ότι ακόμη και κατά τη μέση περίοδο δεν εξαφανίστηκε ολοσχερώς από την καθημερινή ζωή η παρουσία της λατινικής γλώσσας. Για τη στήριξη αυτού του συμπεράσματος επικαλούνται κείμενα νομικά, είτε υπό στενή, είτε υπό ευρύτερη έννοια. Ένα από αυτά είναι η επανάληψη στα «Βασιλικά» της διάταξης του Κώδικα σε σχέση με τη γλώσσα των δικαστικών αποφάσεων: «*Δύνανται οί δικασται και Ῥωμαίιστι και Ἑλληνιστι ἀποφαίνεσθαι*» (9.1.78). Το χωρίο αυτό αποτελεί περιληπτική απόδοση στα ελληνικά της διατάξεως των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου του 397 που αναφέρθηκε προηγουμένως. Δεν είναι ασφαλώς η μοναδική περίπτωση, στην οποία διαπιστώνεται ότι η κωδικοποιητική επιτροπή του 9ου αιώνα αμέλησε (ή δεν έκρινε αναγκαίο), να απαλείψει διατάξεις, που στην εποχή της ήταν πλέον χωρίς

44. Για την ανακωδικοποίηση του ιουστινιάνειου δικαίου και τα σχόλια των «Βασιλικών» πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οι κωδικοποιήσεις στα χρόνια των Μακεδόνων αυτοκρατόρων», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλήν. Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* 37 (2003) 169-194.

ουσιαστικό αντικείμενο. Όχι κατά τον 10ο αιώνα, αλλά ούτε και κατά τον 7ο νομίζω ότι δικαστής στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας ήταν πιθανό να εκδώσει απόφαση στα λατινικά.⁴⁵ Επομένως, ως επιχείρημα είναι η διάταξη αυτή των «Βασιλικών» τελείως απρόσφορη.

Εξίσου απρόσφορο επιχείρημα παρέχει και το έργο του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογεννήτου «Περὶ βασιλείου τάξεως» – *De cerimoniis*, κατά τη συμβατική ονομασία που έχει διεθνώς επικρατήσει. Εκεί περιγράφονται με κάθε λεπτομέρεια οι επί μέρους τελετές της αυτοκρατορικής αυλής, σε ορισμένες από τις οποίες απαγγέλλονταν μερικές τυποποιημένες φράσεις στα λατινικά από τους μετέχοντες αξιωματούχους και τους άλλους παράγοντες. Η γλώσσα μάλιστα, στην οποία γινόταν η απαγγελία, επισημαίνεται στην επικεφαλίδα του οικείου κεφαλαίου: «Τὰ ὑπὸ τῶν καγκελλαρίων τοῦ κοιαιστῶρος ἐν ταῖς προελεύσεσι τῶν δεσποτῶν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ῥωμαῖστι ᾄδόμενα».⁴⁶ Έχω τη γνώμη, ότι είναι ανεδαφική η προσπάθεια να στηριχθούν στα απολιθώματα αυτά υποθέσεις για χρήση της λατινικής γλώσσας κατά τον 10ο αιώνα, και μάλιστα υπό τη μορφή που τα κείμενα αυτά παραδίδουν, όταν ο χώρος της νομικής φιλολογίας προσφέρει πειστικά επιχειρήματα για χρήση των λατινικών υπό άλλον τύπο.

Πολύ καλό δείγμα αποτελεί η λεγόμενη «Επιτομή των νόμων» (αρχές του 10ου αιώνα)⁴⁷ με το πλήθος των νομικών κειμένων του βου αιώνα, τα οποία μαζί με τις γλωσσικές ιδιομορφίες τους περιέχει. Στο προοίμιό της⁴⁸ μας διασώζει επίσης την πρώτη ίσως «βυζαντινή έκδοση» από μία σειρά μικρών κει-

45. Πρβλ. Α. Βασιλικοπούλου, «Η πάτριος φωνή», *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς (Αθήνα 1993) 103-113 (107 επ.).

46. Βλ. την έκδοση του Α. Vogt, *Constantin VII Porphyrogénète: Le Livre de cérémonies*, τ. II, Paris 1967, σ. 169 (και passim).

47. Βλ. προχειρώς Τρωιάνου, *Οι πηγές* (ό.π. σημ. 20) σ. 190 επ.

48. Βλ. στην έκδοση Α. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a. M. 1986, σ. 112 επ.

μένων⁴⁹ που θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει ως τα πρώτα βήματα συστηματικής απασχολήσεως των Βυζαντινών προγόνων μας με την ιστορία του Δικαίου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπου πηγή υπήρξε ο τίτλος 2 του πρώτου βιβλίου του Πανδέκτη, γίνεται συνεχής προβολή της «ρωμαϊκότητας» του Δικαίου. Υπενθυμίζω εδώ, ότι τη βάση της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών αποτέλεσε το τρίπτυχο, Ορθοδοξία, ρωμαϊκότητα και αυτοκράτορας επιλεγμένος από τον Θεό.⁵⁰

Ένα από τα σημαντικότερα νομοθετήματα που έχει να επιδείξει ο 11ος αιώνας είναι η Νεαρά «ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων»⁵¹ που ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος απέλυσε, κατά τη μάλλον κρατούσα χρονολόγηση, το 1047. Με τη Νεαρά αυτή, που συντάχθηκε από τον επίσκοπο Ευχαΐτων και γνωστό λόγιο της εποχής εκείνης Ιωάννη Μαυρόποδα, σκοπήθηκε η κρατικοποίηση της νομικής παιδείας και ιδρύθηκε το «Διδασκα-

49. Βλ. τώρα για τα κείμενα αυτά Κ. Γ. Πισάκη, «Η ιστορία της Ρώμης και του Ρωμαϊκού Δικαίου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά εγχειρίδια», *Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου* (Αθήνα-Κομοτηνή 2000) 399-436.

50. Βλ. M. Th. Fögen, *Staat (B. Byzanz)*, *Lexikon des Mittelalters* τ. VII (1994) σσ. 2156-2158.

51. Βλ. το κείμενο της Νεαράς σε ανατύπωση από τους Ζέπους, ό.π. (σημ. 12) τ. Α', σσ. 618-627 ή τη νεότερη έκδοσή του από τον A. Salač, *Novella Constitutio saec. XI medii quae est de schola constituenda et legum custode creando a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata*. [Textus breves Graeci et Latini, 1.] Pragae 1954. Πρβλ. και Fr. Dölger / P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*. 2. Teil: Regesten von 1025-1204, München 1995, αριθμ. 863. Για την αμφισβητούμενη χρονολόγηση και για τη σύνταξη αυτής της νεαράς βλ. J. Lefort, «Rhetorique et Politique. Trois discours de J. Mauropous en 1047», *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 265-303 (273 επ.). Ως προς το δημοσιευμένο κείμενο της νεαράς υποστήριξε – με σοβαρά επιχειρήματα – πριν από λίγα χρόνια ο P. Speck, «Konstantinopel - ein Modell für Bologna? Zur Gründung einer Rechtsschule durch Imerius», *Varia III*. [Freie Universität Berlin. Byzantinisch-neugriechisches Seminar. Ποικίλα βυζαντινά, 11.] (Bonn 1991) 307-348 (328 επ.), ότι αποτελεί προσχέδιο και όχι το τελικό κείμενο του νόμου, οπότε δεν είναι γνωστό σε ποια έκταση συνέπιπτε το προσχέδιο αυτό με το δημοσιευμένο ήδη κείμενο. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να είναι με ακρίβεια γνωστή και η χρονολογία της εκδόσεώς του.

λείον των νόμων». ⁵² Ένα από τα πολλά ερωτήματα που και η απλή μόνον ανάγνωση της Νεαράς προκαλεί στον μελετητή αναφέρεται στα προσόντα, τα οποία πρέπει να διαθέτει ο «Νομοφύλαξ». Τον τίτλο αυτόν φέρει ο κρατικός αξιωματούχος, στον οποίο ανατέθηκε η διεύθυνση του εκπαιδευτικού αυτού ιδρύματος. Ο «Νομοφύλαξ» εντάχθηκε στους συγκλητικούς και του δόθηκε στην κρατική ιεραρχία πολύ υψηλή θέση. Πρώτος στη θέση αυτή διορίστηκε με τη Νεαρά ο μέχρι τότε «κριτής ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου» ⁵³ Ιωάννης Ξιφιλίνος ⁵⁴ (που αργότερα ανήλθε ως Ιωάννης Η΄ στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως). Παράλληλα καθορίστηκαν στο κείμενο του νόμου οι προϋποθέσεις, τις οποίες οφείλουν να πληρούν οι διάδοχοι του Ξιφιλίνου. Εκεί ορίζεται, ότι δεν συζητείται κάποιος για το αξίωμα του νομοφύλακα «εἰ μὴ τὰ κράτιστα πάντων ἑαυτῷ σιγγιγνώσκει καὶ νόμων μὲν ἐμπειρίαν μετ' ἐπιστήμης ἔχει πολλήν, ἑκατέραν δὲ γλώσσαν σὺν ἀκριβείᾳ πάσῃ προΐεται (τὴν ἑλληνικὴν λέγῃ ταύτην καὶ τὴν ὅση ῥωμαϊκὴ), (...)». Αυτό σημαίνει, ότι δεν αρκεί να διαθέτει ο Νομοφύλαξ ικανά εφόδια στον τομέα της νομικής επιστήμης, αλλά απαιτείται προσέτι να έχει για την αποτελεσματική διεύθυνση του «Διδασκαλείου των νόμων» και άριστη γνώση της ελληνικής γλώσσας, αλλά και ικανοποιητική της λατινικής. ⁵⁵

Ενόψει των παραπάνω ανακύπτει το ερώτημα, γιατί ήταν αναγκαίο να γνωρίζει περισσότερο ή λιγότερο καλά λατινικά ο νομοφύλαξ. Μέχρις ενός σημείου δίνει βέβαια απάντηση η σκέψη, ότι εδώ πρόκειται για τον διευθυντή του «Διδασκαλείου των Νόμων», ο οποίος στο πλαίσιο της διδασκαλίας των φοιτητών κάποτε θα ήταν υποχρεωμένος να ανατρέξει στα σωζόμενα κείμενα της

52. Βλ. σχετικά Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οι σπουδές του Δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα», *Βυζαντινά* 21 (2000) (= Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου) 475-492 (482 επ.).

53. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι΄-ΙΑ΄», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) (= Ωιδή. Αφιέρωμα εις G. Schirò) 163-167 (169 επ.).

54. Βλ. προχειρώς Σπ. Ν. Τροϊανός, Johannes VIII. Xiphilinos, *Lexikon des Mittelalters* τ. V (1990) στ. 550.

55. Ζέποι, ό.π. (σημ. 12) τ. Α΄ σ. 624 στίχ. 27-36.

ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως, αναζητώντας την ερμηνεία διατάξεων των «Βασιλικών». Άλλωστε, για τον σκοπό αυτό του εξασφαλίσθηκε με τη Νεαρά ελεύθερη πρόσβαση στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη.⁵⁶ Παρ' όλα αυτά διερωτάται κανείς, πόσοι νομικοί θα διέθεταν την απαραίτητη λατινομάθεια για την πλήρωση της θέσης αυτής μετά τον Ιωάννη Ξιφιλίνο.⁵⁷

Η ταυτόχρονη καλλιέργεια της νομικής επιστήμης στη Δύση και στην Ανατολή και, κατά προέκταση, η παράλληλη χρήση των δύο γλωσσών προβάλλεται σε άλλο σημείο της Νεαράς του Κωνσταντίνου του Μονομάχου, όπου τονίζεται ότι ένα από τα κίνητρα για την ίδρυση του «Διδασκαλείου των Νόμων» υπήρξε το παράδειγμα όσων νέων είχαν στο παρελθόν ενδιαφέρον για τις νομικές σπουδές που ήσαν υποχρεωμένοι για να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους να τρέχουν στη Ρώμη ή στη Βηρυτό: «(...) τῶν ἀτοπωτάτων λογίσασθε, τοὺς μὲν πάλαι τῶν νέων φιλοπόνους καὶ τοὺς μὲν εἰς τὴν πρεσβυτέραν Ῥώμην ἀπαίρειν κατ' ἔρωτα νόμων ῥωμαϊκῶν ἀκροάσεως, τοὺς δὲ τῆ Βηρυτίων ἐπιδημεῖν, ἔνθα νόμους διδάσκοντες οἱ τῶν νομικῶν ἀνδρῶν ἐξοχώτατοι ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις ἤκούοντο, ὑμᾶς δὲ μηδ' οἴκοι τὸ καλὸν ἔχοντας

56. «(...) τοῦτο δ' ὅτι φυλάξει καὶ τὰς βίβλους τῶν νόμων, ἃς ἐκ τῆς ἐκεῖσε βιβλιοθήκης παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου βιβλιοφύλακος εἰς ἐλευθέραν λήψεται χρῆσιν καὶ πρὸς τὸ δοκοῦν αὐτῶ μεταχειριεῖται, δηλαδὴ τὰς χρεωδεστέρας καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν νόμων χρησιμωτέρας» (Ζέποι, ὁ. π. [σημ. 12] σ. 622 στίχ. 45-49). Εδώ, ὅπως ορθῶς ἐπισημαίνει ο SpECK, ὁ. π. [σημ. 51] σ. 343, ἔχει παρερμηνήσει κάποια παρανόηση ἀπὸ τον συντάκτη του κειμένου, τον Μαυρόποδα, γιατί με τὴ «φύλαξη» των νόμων δεν νοεῖται ἀσφαλῶς ἡ διατήρηση των νομικῶν βιβλίων, ἀλλὰ ἡ δια τῆς ἐρμηνείας καὶ διδασκαλίας τῆρηση των νόμων. Ο ὅρος «βιβλιοθήκη» δεν πρέπει να νοηθεῖ με τὸ σημερινό του ἐννοιολογικό περιεχόμενο, γιατί δηλώνει ἐυρύτερα τὴν αυτοκρατορική γραμματεία καὶ τὰ οἰκεία ἀρχεῖα. Βλ. σχετικῶς τὴν ἐπικεφαλίδα του βιβλίου 28 των «Βασιλικῶν»: «Περὶ τῶν οἰκείων τῶν ἱερῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἐνταῦθα στρατευομένων» (= C. 12.19).

57. Πρὸ βλ. N. van der Wal, «Problèmes linguistiques rencontrés par les juristes byzantins», *Non Nova, Sed Nova. Mélanges de civilisation médiévale dédiés à Willem Noomen*. [Mediaevalia Groningana, 5.] (Groningen 1984) 279-283 (280), που ἐκφράζει ἔντονος ἐπιφυλάξεις για τὸ κατά πόσον οἱ νομικοί του 11ου αἰῶνα, ἐκτὸς ἀπὸ τον Ιωάννη Ξιφιλίνο, ἦσαν σε θέση να ἀντιληφθοῦν τὴς πηγές στο λατινικό τους πρωτότυπο.

ἀπολαύειν ἐθέλειν ὑπό τινος κακίστης ἀβελτερίας (...), ἀλλὰ πάσχειν ἐκεῖνο τὸ μυθικὸν καὶ ὑμέτερον ἐν μέσῃ πηγῇ χαλεπῶ κολλάζεσθαι δίψει». ⁵⁸

Ας επιστρέψουμε ὅμως στο πρόβλημα της γνώσης των λατινικῶν κατὰ τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Στο κεφάλαιο 4 της παραπάνω Νεαρᾶς, ὅπου εἰσάγεται ἡ νομοθετικὴ πολιτικὴ των προηγούμενων αυτοκρατόρων, τονίζεται ὁ ἐξελληνισμὸς της κωδικοποιήσεως καὶ ομολογείται ἡ δυσχέρεια που προκάλεσε στην ἐρμηνεία των κειμένων τὸ γεγονὸς ὅτι ἦσαν γραμμένα στα λατινικά.

Ὅσο κι αν θεωρήσουμε μερικά κείμενα υπερβολικά, κάποια δόση ἀληθείας πρέπει να δεχθούμε στο ὀργισμένο ὕφος της ἐπιστολῆς που ὁ πάπας Νικόλαος Α΄ ἔγραψε τὸ 865⁵⁹ στὸν Μιχαὴλ Γ΄⁶⁰ καὶ στις ἐξουθενωτικὲς περιγραφές του Λιουτπράνδου ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα. Μέσα ὡστόσο στην ἀπὸ πολλές πλευρὲς βεβαιωμένη ἀγνοία των λατινικῶν ὑπάρχουν μαρτυρίες σε φιλολογικὰ κείμενα τοῦ 11ου αἰῶνα που συνδέουν ἐννοιολογικῶς τόσο στενὰ τα νομικὰ με τὴ λατινικὴ γλῶσσα, ὥστε να δηλώνεται ἡ νομικὴ ἐπιστῆμη με τους ὄρους «γλῶσσα» ἢ «τέχνη των Ἰταλῶν»,⁶¹ ὑπὸ τὴν ἐννοια των κατοίκων της Ἰταλικῆς χερσονήσου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ τους ταυτότητα.⁶²

Πλούσιο υλικὸ προσφέρουν διάφορα κείμενα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ἐνὸς ἀπὸ τους κυριότερους εκπροσώπους τοῦ 11ου αἰῶνα σε ὅλους τους τομείς της πνευματικῆς δημιουργίας. Σ'αὐτὰ εἰσάγει ὁ συγγραφεὴς τὴ λατινομάθεια λογίων της ἐποχῆς του που ἐπιδόθηκαν στην καλλιέργεια της νομικῆς ἐπιστῆ-

58. Ζέποι, ὁ.π. (σημ. 12) σ. 627 στίχ. 6-14.

59. Βλ. ἐπιστ. ἀριθμ. 88 στα *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae Karolini aevi*, τ. IV, München 1978, σ. 454 ἐπ.

60. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἦταν ἀπάντηση σε προηγούμενη τοῦ Μιχαὴλ. Βλ. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*. 1. Teil: *Regesten von 565-1025*, München-Berlin 1924 (ανατύπ. Hildesheim 1976), ἀριθμ. 464.

61. Ὡς πρὸς τὸ ὅτι με τὴν ἐκφραση «ἡ τῶν Ἰταλῶν τέχνη» (ἢ με ἄλλες συναφεῖς) νοεῖται ἡ νομικὴ ἐπιστῆμη βλ. A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden*. [Wiener byzantinistische Studien, 19.] Wien 1994, σ. 123 καὶ σημ. 113 (με παραπέρα παραπομπές).

62. Βλ. τους πίνακες στην ἐκδοση Bandy, ὁ.π. (σημ. 13) σ. 385, ὅπου διαπιστώνεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Λυδὸς συχνὰ ἀποκαλεῖ στο ἔργο του τους Ρωμαίους «Ἰταλούς».

μης. Κάνοντας μία επιλογή από διάφορα σχετικά κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού,⁶³ περιορίζομαι στο παρακάτω, προερχόμενο από λόγο που έγραψε για να αποκαιρητήσει ένα νεκρό φίλο του, τον πατρικό Ιωάννη: «*Τῆς μέντοι φιλοσοφίας τοσοῦτον γευσάμενος ὅσον καὶ οἱ πλείους τῶν ἄρτι καλουμένων σοφῶν, ἐπὶ τοὺς νόμους ἀπεῖδε καὶ τὴν Ἰταλῶν γλῶτταν, ὡς κοινὸν ἀπάντων ἐπιπέδωμα καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας ἀναγκαιότατον σπουδάσμα*».⁶⁴ Τα ίδια γράφει ο Ψελλός στη «Χρονογραφία» του, εξαιρώντας τις σπουδές ρητορικής και τη νομική παιδεία του αυτοκράτορα Ρωμανού Γ' Αργυρού (1028-1034): «*Ἦν μὲν οὖν ὁ ἀνὴρ καὶ λόγοις ἐκτεθραμμένος ἑλληνικοῖς καὶ παιδεῖας μετεσχηκῶς ὅση τοῖς Ἰταλῶν λόγοις ἐξήρτυτο, (...)*».⁶⁵ Κατὰ ανάλογο τρόπο προς το παραπάνω απόσπασμα, εξαιρεί ο Ψελλός και σε πολλά άλλα κείμενά του τη λατινομάθεια λογίων της εποχής του που επιδόθηκαν στην καλλιέργεια της νομικής επιστήμης. Ομολογώ πως διστάζω πολύ να δεχθώ, ότι στις περιπτώσεις αυτές υπήρχε πλήρης γνώση της λατινικής γλώσσας. Έχω τη γνώμη, ότι ο Ψελλός, για να κάνει πειστικότερο τον έπαινό του διανθίζει τους λόγους του με αρκετή δόση υπερβολής, στην οποία πιθανότατα αντικατοπτρίζεται ένα σύμπτωμα εποχιακής «μόδας».⁶⁶

Οι γλωσσικές επιλογές του Ψελλού προβάλλουν με σαφήνεια και σε ένα άλλο πόνημά του, στο οποίο ο γνωστός για το ιστορικό, φιλοσοφικό και φιλολογικό έργο του διανοούμενος ξεφεύγει από τα παραπάνω πλαίσια. Πρόκειται για τη «Σύνοψη των νόμων», που έχει μία πολύ περίεργη –τουλάχιστον

63. Πρβλ. για τη γλώσσα του Ψελλού I. Renauld, *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, Paris 1920.

64. P. Gautier, «Monodies inédites de Michel Psellos», *Revue des Études Byzantines* 36 (1978) 83-151 (140 στίχ.169-172).

65. Βλ. την έκδοση E. Renauld, *Michel Psellos: Chronographie*, τ. I, Paris 1967, σ. 32 επ. Πρβλ. και την απόδοση στη νεοελληνική α) του Βρ. Καραλή, τ. Α', Αθήνα 1992, σ. 117 (με επισήμανση στη σημ.1 ότι πρόκειται για τη νομική παιδεία) και β) της Α. Σιδέρη, Αθήνα 1993, σ. 101 (με χρησιμοποίηση του όρου «λατινική παιδεία» χωρίς άλλη επεξήγηση).

66. Το τελευταίο αυτό επισμαίνει ο Burgmann, *Λέξεις κ.λπ.* (ό. π. σημ. 24) σ. 66, που κάνει λόγο για αναζωογόνηση της χρήσης λατινικών όρων οφειλόμενη σε «μόδα» (Modeerscheinung).

με τα κριτήρια της εποχής μας και με τις σημερινές αντιλήψεις⁶⁷ – μορφή, γιατί είναι γραμμένο σε σίχους.⁶⁸ Προοριζόταν για τον γυιο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μικαήλ Ζ΄, του οποίου την εκπαίδευση είχε αναθέσει στον Ψελλό ο πατέρας του. Η «Σύνοψη» είναι γεμάτη από λατινικούς όρους,⁶⁹ πρωτίστως στο πεδίο της δικονομίας και ειδικότερα σε σχέση με τις ονομασίες των διαφόρων αγωγών. Το γεγονός ότι σε αρκετά σημεία της «Συνόψεως» ο συγγραφέας παραθέτει και την αντίστοιχη ελληνική έκφραση θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη, ότι σκοπός της συγγραφής του έργου υπήρξε η εξήγηση των λατινικών όρων. Επειδή ωστόσο τα χωρία, στα οποία οι όροι αυτοί αφήνονται ανερμηνευτοι, είναι πολύ περισσότερα, φαίνεται πιθανότερη η εκδοχή, να περιοριζόταν η προσπάθεια σε γενική μόνον ενημέρωση, μέσα στα πλαίσια του προσωπικού ύφους του συγγραφέα. Πάντως το προσωπικό αυτό ύφος ήταν σταθερά προσανατολισμένο προς την ευρεία χρήση λατινικών ή λατινογενών όρων, όπως προκύπτει και από κείμενα προερχόμενα από τη νομική του διδασκαλία.⁷⁰

Η περίπτωση όμως της «Συνόψεως των νόμων» δεν είναι και η μοναδική. Και σε δεύτερο κείμενο της ίδιας εποχής, τη λεγόμενη «*Μελέτη περί ψιλῶν συμφώνων*»,⁷¹ απαντά η ίδια σχεδόν πληθώρα λατινογενών όρων, όπως και

67. Πρβλ. D. Simon, «Περί της αξίας του βυζαντινού δικαίου», *Ελληνική Δικαιοσύνη* 30 (1989) 274-281 (279).

68. Η τελευταία έκδοση της «Συνόψεως των Νόμων» έχει γίνει από τον L. G. Westerink, *Michael Psellus Poemata*, Stuttgart-Leipzig 1992, σ. 123-190.

69. Βλ. σχετικώς την ειδική ανάλυση του E. Renauld, «Les mots latins dans la "Synopsis legum" et le "De legum nominibus" de Michel Psellos», *Mémoires de l'Académie des Sciences, Inscriptions et Belles-Lettres de Toulouse*, σειρά 10η τ. VIII (Toulouse 1908) 77-96.

70. Την ύπαρξη τέτοιας διδασκαλίας (και τη συνεχή χρήση λατινικών όρων) απέδειξε στηριζόμενη στο πλούσιο υλικό της «Αυξημένης Εξαβίβλου» η M. Th. Fögen, «Zum Rechtsunterricht des Michael Psellos», *XVI. Intern. Byzantinistenkongress, Akten II/2 (= Jahrbuch der Österr. Byzantinistik 32/2 [1982])* 291-302 (ιδίως 299).

71. Βλ. την έκδοση των H. Monnier / G. Platon, *La meditatio de nudis pactis*, Paris 1915 (ανάτ. από τη *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 37-38 [1913-1914]) = Ζέποι, ό. π. (σημ. 12) τ. Ζ΄ σ. 365-375.

στο έργο του Ψελλού. Αν ωστόσο ο τελευταίος αυτός κινήθηκε από προσωπικές προτιμήσεις λόγω της παιδείας του,⁷² στη «Μελέτη» τα αίτια είναι διαφορετικά. Πρόκειται για μία μικρή πραγματεία που γράφτηκε από ένα μέλος του αυτοκρατορικού δικαστηρίου (ως προς την πατρότητα του έργου δεν επικρατεί ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών)⁷³ για να πείσει τους συνδικαστές του περί της ορθότητας της γνώμης του σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα. Για να θεμελιώσει την επιχειρηματολογία του στηρίχθηκε ο συγγραφέας στον «ίνδηκα» του αντικήνσορα Στεφάνου επί του Πανδέκτη. Ήταν λοιπόν υποχρεωμένος να ανατρέξει σε κείμενα που περιείχαν πολλούς λατινικούς όρους.

Μερικά αποσπάσματα από την πραγματεία αυτή παρέχουν εναργή εικόνα για τις γλωσσικές προτιμήσεις στον χώρο του δικαίου. Προφανώς υπήρχαν μεταξύ των νομικών του 11ου αιώνα κάποιοι που προέκριναν την προσφυγή στην κωδικοποίηση του βου αιώνα από τη χρήση της εξελληνισμένης μορφής της. Απευθυνόμενος σε έναν από αυτούς ο συντάκτης της «Μελέτης» του παρατηρεί: «Ἄρ' οὐκὶ κὰν τοῖς Βασιλικοῖς τὰ ἐν τοῖς ἡμετέροις Διγέστοις τεθεώρηται καὶ κατέστρωται, καὶ σοι τοῦτο μὴ δοκεῖ; Ἐπαίνεσον οὖν, εἴπερ μοι πείθῃ, μᾶλλον τὰ Δίγιστα. Ἔχουσι γάρ τι τῶν Βασιλικῶν περισσότερον. Οἱ μὲν γὰρ ἐκεῖνα μετιόντες, καὶ τῆς ἐκείνων εὐφραδείας καὶ πλατύτητος ἐμφορούμενοι, εὐκόλως καὶ τοῖς Βασιλικοῖς ἐπιβάλλουσι, καὶ ἀμφοτέρων ἴσασιν τὰς δυνάμεις. Οἱ δὲ τοῖς Βασιλικοῖς ἐνσχολημένοι καὶ μόνοις οὐ ταῦτα σχεδὸν καλῶς κατορθοῦσι τὰ σπουδασόμενα, καὶ ἀνάγκη πάντως αὐτοῦς τῆς ἐκείνων ἐκπίπτειν γνώσεως».⁷⁴ Πάντως δεν παραλείπει ο δικαστής αυτός να εξάρει το κείμενο των «Βασιλικών» ως νόμους «ὁμοφύλους καὶ ὁμογλώσ-

72. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Ψελλός είχε ειδικώς ασχοληθεί με την απόδοση νομικών όρων από τα λατινικά στα ελληνικά, όπως δείχνει ένα μικρό πόνημά του με την επικεφαλίδα «Περὶ καινῶν δογμάτων καὶ ὄρων τῶν νομικῶν ῥωμαῖστὶ λεγομένων λέξεων». Βλ. την έκδοση του Jo. Fr. Boissonade, *Michel Psellus: De operatione daemonum*, Nürnberg 1838 (ανατύπ.. Amsterdam 1964), σ.110-116 (= J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, τ. 122 σ. 1023-1024).

73. Κατά τον Schminck, ό.π. (σημ. 48) σ. 39 επ., που υιοθετεί παλαιότερη άποψη των C. W. E. Heimbach και H. J. Scheltema, συγγραφέας είναι ο σχολιαστής των «Βασιλικών» Κωνσταντίνος Νικαεύς.

74. Τίτλος VI, §§ 25-27 (Ζέποι, ό. π. [σημ. 12] τ. Ζ' σ. 372).

σους». ⁷⁵ Και οι δύο αυτοί όροι αφήνουν να διαφανεί η γλωσσική προτίμηση του συγγραφέα. ⁷⁶

Όσο αυτά συντελούνταν στην Ανατολή, στη Δύση το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο και ο Πανδέκτης είχαν ξεχαστεί. Μόλις κατά τον 11ο αιώνα αρχίζει πάλι να χρησιμοποιείται στη συμβολαιογραφική κυρίως πρακτική. ⁷⁷ Συστηματική διδασκαλία του ρωμαϊκού δικαίου καθιερώνεται τον 12ο αιώνα στις Νομικές Σχολές της Ιταλίας με βάση το κείμενο του Πανδέκτη, στο οποίο δόθηκε η ονομασία *versio vulgata* (= δημόδης παραλλαγή). Το κείμενο αυτό στηρίχθηκε στους *Codices Bononienses* (11ος-14ος αι.), που οφείλουν το όνομά τους στη Σχολή της Βολόνα.

Άνθηση γνώρισαν ωστόσο οι σπουδές του ρωμαϊκού δικαίου με το ξύπνημα της «ωραίας κοιμωμένης», όπως χαρακτηριστικά αποκάλεσε το μοναδικό σωζόμενο, αυθεντικό χειρόγραφο του Πανδέκτη ο Leopold Wenger ⁷⁸ πριν από 50 χρόνια – ξύπνημα ύστερα από λήθαργο αιώνων, στη διάρκεια των οποίων είχε εξαφανιστεί από το προσκήνιο. Επεκτείνοντας την παρομοίωση του Wenger θα έλεγα, ότι η «ωραία κοιμωμένη» ήταν μία γνήσια βυζαντινή πριγκίπισσα. Ακούστε την ιστορία της.

Η περίφημη (*Littera Florentina* (= *Codex Florentinus*) –γιατί περί αυτής πρόκειται– αποτελείται από 900 περίπου φύλλα σε δύο τόμους μεγάλων διαστάσεων (366x320 mm.) γραμμένη σε δύο στήλες. ⁷⁹ Σύμφωνα με πολύ πρό-

75. VI, § 3 (Ζέποι, ό. π. [σημ. 12] τ. Ζ' σ. 371).

76. Κατά την Βασιλικοπούλου, ό. π. (σημ. 45) σ. 111 η χρήση λατινικών λέξεων σε ένα κείμενο εξαρτάται και από το λογοτεχνικό είδος που καλλιεργεί ο συγγραφέας.

77. Βλ. αντί άλλων Πετρόπουλο, ό. π. (σημ. 2) σ. 320 επ.

78. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*. [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie, 2.] Wien 1953, σ. 593 ("die Florentina schläft jahrhundertlang den Dornröschenschlaf").

79. Βλ. W. Kaiser, «Zur Herkunft des Codex Florentinus», *Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune propriumque*, έκδ. A. Schmidt-Recla / E. Schumann / Fr. Theisen (Köln κ.λπ. 2001) 39-57 (40 επ.). Όλη η νεότερη βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο W. Kaiser στο άρθρο «Digesten/Überlieferungsgeschichte», *Der Neue Pauly* τ.13 (Stuttgart-Weimar 1999) σ. 845-852.

σφατες έρευνες, η εργασία αυτή εκτελέσθηκε από 14 αντιγραφείς και 8 διορθωτές. Πριν από μερικά χρόνια είχε υποστηριχθεί, ότι το χειρόγραφο αυτό αντιγράφηκε, με βάση την (υποτιθέμενη) διδακτική διαίρεση του κειμένου σε επτά μέρη (*partes*), στην Κωνσταντινούπολη και ίσως πρόκειται για το αντίγραφο που προοριζόταν για την εκεί Νομική Σχολή.⁸⁰ Η άποψη σχετικά με την κατανομή στους αντιγραφείς με βάση τη διαίρεση του κειμένου σε *partes* αμφισβητείται, επειδή αντιτάσσεται ότι στην Ανατολή επικρατούσε ούτως ή άλλως η συνήθεια, να μη διακόπτονται με αλλαγή του αντιγραφέα κείμενα συναφή κατά το περιεχόμενό τους. Ως προς το κατά πόσο το χειρόγραφο προοριζόταν για τη διδασκαλία, εκφράζονται πολλές επιφυλάξεις.⁸¹ Ως τόπος προελεύσεως του χειρογράφου συγκεντρώνει πάντως η Κωνσταντινούπολη τις περισσότερες πιθανότητες με βάση τις εξής σκέψεις. Πρόκειται για κώδικα εξαιρετικά πολυτελούς κατασκευής, όπως μαρτυρεί η ποιότητα των υλικών γραφής και το ποιοτικό και αριθμητικό επίπεδο του προσωπικού που χρησιμοποιήθηκε. Η αντιγραφή συντελέσθηκε σε ελληνικό αντιγραφικό εργαστήριο, όπου υπήρχαν διαθέσιμα για τις διορθώσεις και άλλα αντίγραφα του κειμένου. Όλα αυτά δείχνουν ότι είναι αδιανόητο να δεχθεί κανείς ως τόπο αντιγραφής μία επαρχιακή πόλη και μάλιστα στη Δύση (έστω κι αν πρόκειται για τη Ravenna⁸² ή, ακόμη λιγότερο, πόλη της Νότιας Ιταλίας, σύμφωνα με κάποιες υποθέσεις). Μολονότι ο κώδικας δεν είναι χρονολογημένος, διάφορα ευρήματα τοποθετούν τη γένεσή του πολύ κοντά στη διαδικασία της συντάξεως του Πανδέκτη, οπωσδήποτε πριν από τα μέσα του βου αιώνα.⁸³

80. B. H. Stolte, «The *Partes* of the *Digest* in the *Codex Florentinus*», *Subseciva Groningana* 1 (1984) 69-91.

81. Βλ. W. Kaiser, «Schreiber und Korrektoren des *Codex Florentinus*», *Zeitschrift der Sav.-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Rom. Abt. 118 (2001) 133-219 *passim*.

82. Πρβλ. Wenger, ό. π. (σημ. 78) σ. 592.

83. Βλ. Kaiser, «Schreiber» κ.λπ. σ. 218. Ο ίδιος, *Zur Herkunft κ.λπ.* (ό. π. σημ. 79) σ. 57 δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρξε πρότυπο των αντιγραφών ένα από τα τελικά σχέδια των συντακτών. Παρ'όλα αυτά, με βάση μία σημείωση επάνω στον κώδικα, συμπεραίνει ο N. G. Wilson, «A Greek Palaeographer Looks at the Florentine *Pandects*», *Subseciva Groningana* 5 (1992) 1-6, ότι ο χρόνος της αντιγραφής πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 537.

Το χειρόγραφο παρέμεινε στην πρωτεύουσα, γιατί είναι περισσότερο από πιθανό ότι αντιγράφηκε στην Κωνσταντινούπολη, επί αρκετούς αιώνες. Υποστηρίζεται ότι περί το 900 βρισκόταν ακόμη εκεί.⁸⁴ Στη συνέχεια κατά κάποιο (όχι πολύ γνωστό στις λεπτομέρειές του) τρόπο έφθασε στη Νότια Ιταλία.⁸⁵ Το 1135 ή 1137 τα στρατεύματα της Πίζας κατά τη λεηλασία του Amalfi, όπου μαρτυρείται η παρουσία του κώδικα τον 12ο αιώνα, τον άρπαξαν και τον μετέφεραν στην πόλη τους, από την οποία ονομάζεται και *Littera Pisana*. Τέλος, συνεχίζοντας να γίνεται πολεμικό λάφυρο, κατέληξε (ίσως το 1406 ή το 1409) στη Φλωρεντία, όπου φυλάσσεται (από το 1786) στην *Biblioteca Medicea Laurenziana*.

Η έκδοση του Theodor Mommsen που χρησιμοποιούμε σήμερα στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στον φλωρεντινό κώδικα.⁸⁶

Η ερμηνευτική εργασία επάνω στον Πανδέκτη, πρώτα των γλωσσογράφων μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα και στη συνέχεια των μεταγλωσσογράφων μέχρι τον 16ο, με επίκεντρο την Bologna, δημιούργησε το «κοινό δίκαιο», το *ius commune*. Η προσπάθεια ωστόσο των νομικών να αντιμετωπίσουν τα πρακτικά προβλήματα της εποχής τους τους απομάκρυνε όλο και περισσότερο από το κείμενο του Πανδέκτη. Η εικόνα αυτή μεταβλήθηκε με την αναγέννηση των κλασικών σπουδών. Οι ανθρωπιστές, μαζί με το αυθεντικό κείμενο του Πανδέκτη, την «ωραία κοιωμένη» του Leopold Wenger, ανακάλυψαν, χάρη στη «δικαιική στρωματογραφία», το έργο των προϊουστινιάνειων και των ιουστινιάνειων.

84. Wilson, ό.π. σ. 5 και T. Wallinga, «The Continuing Story of the Date and Origin of the Codex Florentinus», *Subseciva Groningana* 5 (1992) 7-19 (19). Ο W. Kaiser, «Zum Aufbewahrungsort des Codex Florentinus in Südtalien», *Summe-Glosse-Kommentar*. [Osnabrücker Schriften zur Rechtsgeschichte, 2.1.], έκδ. Fr. Theisen / W. E. Voss (Osnabrück 2000) 95-124 (111 επ.) αμφισβητεί τη βασιμότητα αυτής της υποθέσεως, με το επιχείρημα ότι η σημείωση στο περιθώριο του κώδικα, στην οποία στηρίχθηκε ο Wilson, δεν ανήκει στον 10ο, αλλά στον 6ο αιώνα.

85. Βλ. Kaiser, *Zum Aufbewahrungsort* κ.λπ.

86. Η έκδοση αυτή έγινε από τον Th. Mommsen αρχικώς σε δύο τόμους (Berlin 1870) και αργότερα σε ένα, με συντομότερο κριτικό υπόμνημα, στο *Corpus Iuris Civilis* των Th. Mommsen / P. Krüger, τ. I, Berlin 1872. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές (τελευταία Hildesheim 1993).

νειων νομικών και μαζί μ' αυτό και τη βυζαντινή νομική γραμματεία. *Graeca leguntur!*, διακήρυξε με το ομώνυμο, κλασικό πια βιβλίο του ο Hans Erich Troje το 1971.⁸⁷ Μέσα στο πλαίσιο αυτό συντελείται κατά τον 16ο αιώνα στη Γερμανία⁸⁸ η *Rezeption* του ρωμαϊκού δικαίου, γεγονός που έμελλε να σηματοδοτήσει κατά τους επόμενους αιώνες τη δικαϊκή πορεία της Κεντρικής Ευρώπης, αλλά και της χώρας μας. Περνώντας από τον ιδεολογικό δίαυλο της *translatio imperii*, της μεταβίβασης δηλαδή της αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στη Γερμανία, προσπαθούν να επιβάλουν οι Γερμανοί αυτοκράτορες το ρωμαϊκό δίκαιο ως γερμανικό κοινοδίκαιο, το οποίο βέβαια προσαρμόζεται από τους νομικούς στις κάθε μορφής πρακτικές ανάγκες των καιρών – μία διαδικασία που είναι γνωστή ως *usus modernus pandectarum*. Όπως κι αν έχει το πράγμα, παρά την αντίδραση της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου που αγωνίστηκε να στρέψει την προσοχή στα κλασικά ρωμαϊκά νομικά κείμενα, ο 19ος αιώνας –μέχρι το 1900, οπότε δημοσιεύτηκε ο γερμανικός Αστικός Κώδικας– κυριαρχείται από το «Δίκαιο των Πανδεκτών» (*Pandektenrecht*).

Ας έλθουμε όμως και στην Ελλάδα,⁸⁹ όπου, σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, δεν έπαψε να εφαρμόζεται, παράλληλα με το εθιμικό δίκαιο κατά περιοχές, το δίκαιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τους «πολιτικούς νόμους των αιμνήσιων ημών αυτοκρατόρων» θέλησαν ως αστικό δίκαιο της νεότερης Ελλάδας οι πρώτες τοπικές και οι Εθνικές Συνελεύσεις, μία έννοια αρκετά ρευστή που –αφού ήδη επί Καποδίστρια είχε αρχίσει να λαμβάνει πιο συγκεκριμένη μορφή– οριστικοποιήθηκε με το γνωστό Διάταγμα της Αντιβασιλείας της 23ης Φεβρουαρίου 1835 σε όσους πολιτικούς, δηλαδή αστικούς, νόμους περιείχε η Εξάβιβλος του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Δεν θα

87. H. E. Troje, *Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 18. Jahrhunderts*, Köln-Wien 1971. Πρβλ. και M. Th. Fögen, «Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos», *Ius Commune* 13 (1985) 213-242.

88. Βλ. Πετρόπουλο, ό. π. (σημ. 2) σ. 329 επ.

89. Βλ. την συνοπτική έκθεση του Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Από την Εξάβιβλο στα Βασιλικά», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή* (Αθήνα-Κομοτηνή 1994) 781-800.

σας απασχολήσω με τα αίτια αυτής της επιλογής, ούτε με τις κάποιες αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε. Θα περιοριστώ στο αποτέλεσμα.

Μετά μία περίοδο αβεβαιότητας, ως προς το τι ακριβώς είχε περιβάλει με ισχύ νόμου το Διάταγμα του 1835, τελικώς ίσχυσε ως ασπικό δίκαιο στη μετεπαναστατική Ελλάδα το γερμανικό «Δίκαιο των Πανδεκτών». Η αιτία είναι προφανής: Πρώτον, οι γνώσεις που έφερναν επιστρέφοντας στην Ελλάδα όσοι νέοι σπουδάζαν νομικά στα γερμανικά Πανεπιστήμια, και δεύτερον ο τεράστιος όγκος της γερμανικής επιστημονικής παραγωγής που γρήγορα μεταφράστηκε στα ελληνικά και αποτέλεσε πολύτιμο βοήθημα για τον Έλληνα εφαρμοστή του Δικαίου.

Ανεξάρτητα από τις προσωπικές μου επιφυλάξεις ως προς το κατά πόσο αυτή η κατάληξη ανταποκρινόταν στη βούληση των αντιπροσώπων του λαού στις επαναστατικές συνελεύσεις, θα τελειώσω με την παρατήρηση ενός από τους δασκάλους μου που νομίζω ότι με την επιγραμματικότητά του με βοηθά να στηρίξω το συμπέρασμα, ότι η γλώσσα –η νομική γλώσσα– ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη. Κρίνοντας λοιπόν ο Ιωάννης Σόντης πριν από 40 και πλέον χρόνια το φαινόμενο της εφαρμογής κατά τον 19ο αιώνα του βυζαντινού δικαίου με τον μανδύα του «Δικαίου των Πανδεκτών», το χαρακτήρισε ως την κοινή κατάληξη και επανένωση μετά από διάσπαση που διάρκεσε πολλούς αιώνες, της ανατολικής και της δυτικής εξελικτικής πορείας της ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Το φαινόμενο είναι, κατά τη γνώμη του, μοναδικό στην ιστορία του νεότερου ιδιωτικού δικαίου.⁹⁰ Ως προς την αξιολόγηση του φαινομένου έχει ασφαλώς δίκιο. Θα τολμούσα ωστόσο να έχω κάποια αντίρρηση ως προς τη διασπαστική πορεία και την επανένωση. Πρόκειται εδώ για ένα δικαϊκό σύστημα με μικτό γλωσσικό περίβλημα, αποτέλεσμα της επεξεργασίας δυτικών κατά βάση υλικών σε ανατολικό εργαστήριο. Εξαιτίας της μορφής του, ιδίως της γλωσσικής, ακολούθησε σε Ανατολή και Δύση κατά την πορεία του παράλληλους, άλλοτε συγκλίνοντες και άλλοτε αποκλίνοντες, δρόμους όχι όμως δια-

90. J. Sontis, «Das griechische Zivilgesetzbuch im Rahmen der Privatrechtsgeschichte der Neuzeit», *Zeitschrift der Sav.-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Rom. Abt. 78 (1961) 355-385: «eine einzigartige Erscheinung in der neueren Privatrechtsgeschichte» (σ. 378).

φορετικούς σε βαθμό διάσπασης. Την επιβεβαίωση δε αυτού έχουμε στους παλαιότερους και νεότερους ευρωπαϊκούς κώδικες, στους οποίους διαπιστώνουμε, ότι το γλωσσικό περίβλημα των νομικών πηγών δεν εμπόδισε την παράλληλη εξέλιξη των δικαϊκών θεσμών. Το συμπέρασμά μου: Η γλώσσα –η νομική γλώσσα– κι αν δεν ενώνει κατά κυριολεξία, πάντως δεν χωρίζει –ούτε και χώρισε ποτέ στο παρελθόν– το Βυζάντιο και την Ευρώπη.